

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Υπόθεση *ÜřĚ* και Λοιπών κατά Ιταλίας

(Αριθ. Προσφυγής 30814/06)

Απόφαση

Στρασβούργο, 18 Μαρτίου 2011

Επικυρωμένο αντίγραφο

Στρασβούργο, 18/3/2011

(υπογραφή) Erik Fribergh

Υπεύθυνος Μητρώου

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως

ΥΠΟΘΕΣΗ *ŮĚĚ* ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΚΑΤΑ ΙΤΑΛΙΑΣ

(Αριθ. Προσφυγής 30814/06)

ΑΠΟΦΑΣΗ

ΣΤΡΑΣΒΟΥΡΓΟ

18 Μαρτίου 2011

Η παρούσα απόφαση είναι τελεσίδικη, αλλά μπορεί να υπόκειται σε φραστικές αναδιατυπώσεις.

Στην υπόθεση ΥΕΕ και Λοιπών κατά Ιταλίας,
Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, συνεδριάζοντας σε
Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως, συγκείμενο από τους:

Jean-Paul Costa, Πρόεδρο,

Χρήστο Ροζάκη,

Nicolas Bratza,

Peer Lorenzen,

Josep Casadevall,

Giovanni Bonello,

Nina Vajić,

Rait Maruste,

Anatoly Kovler,

Sverre Erik Jebens,

Päivi Hirvelä,

Giorgio Malinverni,

Γεώργιο Νικολάου,

Ann Power,

Zdravka Kalaydjieva,

Mihai Poalelungi,

Guido Raimondi, δικαστές,

και Erik Fribergh, γραμματέα,

Αφού συσκέφθηκε κατ' ιδίαν στις 30 Ιουνίου 2010 και στις 16
Φεβρουαρίου 2011,

Εκδίδει την ακόλουθη απόφαση, η οποία εγκρίθηκε κατά την τελευταία
ημερομηνία:

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

1. Η υπόθεση έχει εισαχθεί με μία προσφυγή (αριθ. 30814/06) κατά της
Ιταλικής Δημοκρατίας η οποία υποβλήθηκε στο Δικαστήριο σύμφωνα με το
Άρθρο 34 της Συνθήκης για την Προστασία των Δικαιωμάτων του
Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (εφεξής «η Συνθήκη») από μια
Ιταλίδα υπήκοο, την κα ΥΕΕ (εφεξής «η πρώτη προσφεύγουσα»),

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique,
Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

στις 27 Ιουλίου 2006. Με την προσφυγή της, δήλωσε ότι ενεργούσε επ' ονόματί της και για λογαριασμό των παιδιών της ÖE και ÜEÜE τότε ανηλίκων. Τα τελευταία, τα οποία, στη συνέχεια, ενηλικιώθηκαν, επιβεβαίωσαν ότι επιθυμούσαν να παραμείνουν προσφεύγοντες (εφεξής «οι δεύτερος και τρίτος προσφεύγοντες»).

2. Οι προσφεύγοντες εκπροσωπήθηκαν από τον κ. N. Paoletti, δικηγόρο που ασκεί το επάγγελμά του στη Ρώμη. Η Ιταλική Κυβέρνηση (εφεξής «η Κυβέρνηση») εκπροσωπήθηκε από την κα. E. Spatafora, καθώς και από τους αναπληρωτές από κοινού εντολοδόχους, κ. N. Lettieri και κα. P. Accardo.

3. Η προσφυγή ανατέθηκε στο Δεύτερο Τμήμα του Δικαστηρίου (Κανόνας 52 § 1 του Κανονισμού του Δικαστηρίου). Την 1η Ιουλίου 2008 ένα Συμβούλιο του εν λόγω Τμήματος, απαρτιζόμενο από τους ακόλουθους δικαστές: Françoise Tulkens, Antonella Mularoni, Vladimiro Zagrebelsky, Danutė Jočienė, Dragoljub Popović, András Sajó και Isil Karakas, αποφάσισε να κοινοποιήσει την προσφυγή στην Κυβέρνηση. Εφαρμόζοντας της διατάξεις του Άρθρου 29 § 3 της Συνθήκης, αποφάσισε, επίσης, να αποφανθεί ταυτόχρονα επί του παραδεκτού και επί της ουσίας της προσφυγής.

4. Στις 3 Νοεμβρίου 2009, ένα Συμβούλιο του ίδιου Τμήματος, αποτελούμενο από τα εξής δικαστές: Françoise Tulkens, ως Πρόεδρο, Ireneu Cabral Barreto, Vladimiro Zagrebelsky, Danutė Jočienė, Dragoljub Popović, András Sajó και Isil Karakas, κήρυξε την προσφυγή παραδεκτή και έκρινε ομόφωνα ότι υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, σε συνδυασμό με το Άρθρο 9 της Συνθήκης, και ότι δεν ήταν αναγκαίο να εξετάσει την καταγγελία βάσει του Άρθρου 14 της Συνθήκης.

5. Στις 28 Ιανουαρίου 2010, η Κυβέρνηση ζήτησε η υπόθεση να παραπεμφθεί στο Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως, δυνάμει του Άρθρου 43 της Συνθήκης και του Κανόνα 73. Την 1η Μαρτίου 2010 μια ομάδα του Τμήματος Μείζονος Συνθέσεως αποδέχθηκε το αίτημα αυτό.

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

6. Η σύνθεση του Τμήματος Μείζονος Συνθέσεως καθορίστηκε σύμφωνα με τις διατάξεις του Άρθρου 26 § 4 και 5 της Συνθήκης και του Κανόνα 24.

7. Οι προσφεύγοντες και η Κυβέρνηση κατέθεσαν, περαιτέρω, γραπτές παρατηρήσεις επί της ουσίας.

8. Άδεια παρέμβασης στη γραπτή διαδικασία (Άρθρο 36 § 2 της Συνθήκης και Κανόνας 44 § 2) δόθηκε σε τριάντα τρία μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ενεργώντας συλλογικά, στη μη κυβερνητική οργάνωση Ελληνικό Παρατηρητήριο του Ελσίνκι, η οποία είχε προηγουμένως παρέμβει ενώπιον του Συμβουλίου, τη μη κυβερνητική οργάνωση Εθνική Ένωση Ελεύθερης Σκέψης (Associazione nazionale del libero Pensiero), τη μη κυβερνητική οργάνωση Ευρωπαϊκό Κέντρο Νόμου και Δικαιοσύνης (European Centre for Law and Justice), τη μη κυβερνητική οργάνωση Eurojuris, τις μη κυβερνητικές οργανώσεις Διεθνής Επιτροπή Νομικών (International Committee of Jurists), Interights και Παρατηρητήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Human Rights Watch), ενεργώντας συλλογικά, τις μη κυβερνητικές οργανώσεις Κεντρική Επιτροπή Γερμανών Καθολικών (Zentralkomitee der deutschen Katholiken), Κοινωνικές Εβδομάδες της Γαλλίας (Semaines sociales de France) και Χριστιανικές Ενώσεις Ιταλών Εργαζομένων (Associazioni Cristiane lavoratori italiani), ενεργώντας συλλογικά, και τις Κυβερνήσεις της Αρμενίας, της Βουλγαρίας, της Κύπρου, της Ρωσικής Ομοσπονδίας, της Ελλάδας, της Λιθουανίας, της Μάλτας, του Μονακό, της Ρουμανίας και της Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου.

Στις Κυβερνήσεις της Αρμενίας, της Βουλγαρίας, της Κύπρου, της Ρωσικής Ομοσπονδίας, της Ελλάδας, της Λιθουανίας, της Μάλτας και της Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου δόθηκε, επίσης, άδεια να παρέμβουν συλλογικά κατά την προφορική διαδικασία.

9. Η ακροαματική διαδικασία έλαβε χώρα δημοσίως στο Κτίριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο Στρασβούργο, στις 30 Ιουνίου 2010 (Κανόνας 59 § 3).

Ενώπιον του Δικαστηρίου εμφανίστηκαν οι:

(α) για την εναγόμενη Κυβέρνηση

κ. Lettieri Nicola, από κοινού Αντιπρόσωπος,

κ. Giuseppe Albenzio, Σύμβουλος,

(β) για τους προσφεύγοντες

κ. Paoletti Nicolò, Συνήγορος,

κα. Natalia Paoletti,

κα. Claudia Sartori, Σύμβουλοι,

(γ) για τις Κυβερνήσεις της Αρμενίας, της Βουλγαρίας, της Κύπρου, της Ρωσικής Ομοσπονδίας, της Ελλάδας, της Λιθουανίας, της Μάλτας, και της Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου, οι τρίτοι παρεμβαίνοντες:

κ. Joseph Weiler, Καθηγητής Νομικής, Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, Συνήγορος,

κ. Stepan Kartashyan, Αναπληρωτής Μόνιμος Αντιπρόσωπος της Αρμενίας στο Συμβούλιο της Ευρώπης,

κ. Andrey Tehov, Πρέσβης, Μόνιμος Αντιπρόσωπος της Βουλγαρίας στο Συμβούλιο της Ευρώπης,

κ. Γιάννης Μιχαηλίδης, Αναπληρωτής Μόνιμος Αντιπρόσωπος της Κύπρου στο Συμβούλιο της Ευρώπης,

κα. Βασιλεία Πελέκου, Αναπληρώτρια Μόνιμη Αντιπρόσωπος της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης,

κ. Darius Šimaitis, Αναπληρωτής Μόνιμος Αντιπρόσωπος της Λιθουανίας στο Συμβούλιο της Ευρώπης,

κ. Joseph Licari, Πρέσβης, Μόνιμος Αντιπρόσωπος της Μάλτας στο Συμβούλιο της Ευρώπης,

κ. Georgy Matyushkin, εκπρόσωπος της Κυβέρνησης της Ρωσικής Ομοσπονδίας,

κ. Guido Bellatti Ceccoli, από κοινού Εκπρόσωπος της Κυβέρνησης της Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου, ως Σύμβουλοι.

Το Δικαστήριο άκουσε τις προσφωνήσεις από τον κ. Nicolò Paoletti, την κα Natalia Paoletti, τον κ. Lettieri, τον κ. Albenzio και τον κ. Weiler.

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ

I. ΟΙ ΠΕΡΙΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ

10. Η πρώτη προσφεύγουσα και οι δύο γιοι της, D. και S. A. επίσης προσφεύγοντες, γεννήθηκαν το 1957, 1988 και 1990, αντίστοιχα. Είναι κάτοικοι Ιταλίας. Κατά το σχολικό έτος 2001-2002, οι Dataico και Sami φοιτούσαν στο Istituto comprensivo statale Vittorino da Feltre, ένα δημόσιο σχολείο στο Abano Terme. Ένας Εσταυρωμένος ήταν στερεωμένος στον τοίχο, σε κάθε αίθουσα διδασκαλίας του σχολείου.

11. Στις 22 Απριλίου 2002, κατά τη διάρκεια μιας συνάντησης των διευθυντών του σχολείου, ο σύζυγος της πρώτης προσφεύγουσας έθεσε το ζήτημα της παρουσίας θρησκευτικών συμβόλων στις αίθουσες διδασκαλίας, αναφέροντας ιδιαίτερα τους Εσταυρωμένους, και ρώτησε αν θα έπρεπε να αφαιρεθούν. Στις 27 Μαΐου 2002, με δέκα ψήφους έναντι δύο και μία αποχή, οι διευθυντές του σχολείου αποφάσισαν να διατηρήσουν τα θρησκευτικά σύμβολα στις αίθουσες διδασκαλίας.

12. Στις 23 Ιουλίου 2002 η πρώτη προσφεύγουσα προσέβαλε την απόφαση αυτή στο Διοικητικό Δικαστήριο του Veneto καταγγέλλοντας μια παραβίαση της αρχής της εκκοσμίκευσης, επικαλούμενη συναφώς τα Άρθρα 3 (αρχή της ισότητας) και 19 (θρησκευτική ελευθερία) του ιταλικού Συντάγματος και το Άρθρο 9 της Συνθήκης, καθώς και την αρχή της αμεροληψίας των δημόσιων διοικητικών αρχών (Άρθρο 97 του Συντάγματος).

13. Στις 3 Οκτωβρίου 2002, ο Υπουργός Παιδείας, Πανεπιστημίων και Έρευνας εξέδωσε την Οδηγία αριθ. 2666, δίνοντας εντολή στις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου του να λάβουν τα αναγκαία μέτρα προκειμένου να μεριμνήσουν ώστε οι διευθυντές των σχολείων να διασφαλίζουν την παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας (βλ. παράγραφο 24 κατωτέρω).

Στις 30 Οκτωβρίου 2003, ο Υπουργός συμμετέσχε στη δικαστική διαδικασία που κίνησε η πρώτη προσφεύγουσα. Υποστήριξε ότι η προσφυγή της ήταν αβάσιμη, δεδομένου ότι η παρουσία Εσταυρωμένων

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

στις αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων βασιζόταν στο Άρθρο 118 του βασιλικού διατάγματος αριθ. 965 της 30ής Απριλίου 1924 (εσωτερικοί κανονισμοί γυμνασίων) και το Άρθρο 119 του βασιλικού διατάγματος αριθ. 1297 της 26ης Απριλίου 1928 (έγκριση των γενικών κανονισμών που διέπουν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, βλέπε παράγραφο 19 κατωτέρω).

14. Με απόφαση της 14ης Ιανουαρίου 2004, το Διοικητικό Δικαστήριο παρέπεμψε στο Συνταγματικό Δικαστήριο το ερώτημα της συνταγματικότητας, σε σχέση με την αρχή του εκκοσμίκευσης του Κράτους και τα Άρθρα 2, 3, 7, 8, 19 και 20 του Συντάγματος, τα Άρθρα 159 και 190 του νομοθετικού διατάγματος αριθ. 297 της 16ης Απριλίου 1994 (το οποίο εγκρίνει το ενιαίο κείμενο που ομαδοποιεί τις νομοθετικές διατάξεις που ισχύουν όσον αφορά στην εκπαίδευση και τα σχολεία), τις «προδιαγραφές» τους που απορρέουν από τα Άρθρα 118 και 119 των ανωτέρω βασιλικών διαταγμάτων και το Άρθρο 676 του ίδιου νομοθετικού διατάγματος.

Τα Άρθρα 159 και 190 καθιστούν τους δήμους υπεύθυνους για την αγορά και την προμήθεια επίπλων στα δημοτικά σχολεία και τα γυμνάσια. Το Άρθρο 119 του διατάγματος του 1928 ορίζει ότι κάθε αίθουσα διδασκαλίας πρέπει να έχει έναν Εσταυρωμένο και το Άρθρο 118 του διατάγματος του 1924 ότι κάθε αίθουσα διδασκαλίας θα πρέπει να έχει μια εικόνα του βασιλιά και έναν Εσταυρωμένο. Το Άρθρο 676 του νομοθετικού διατάγματος αριθ. 297 ορίζει ότι οι διατάξεις που δεν περιλαμβάνονται στον ενιαίο κείμενο παραμένουν σε ισχύ, «με εξαίρεση τις διατάξεις που είναι αντίθετες ή ασυμβίβαστες προς το ενιαίο κείμενο, οι οποίες καταργούνται».

Με απόφαση της 15ης Δεκεμβρίου 2004 (Αριθ. 389), το Συνταγματικό Δικαστήριο κήρυξε το ερώτημα ως προς τη συνταγματικότητα προδήλως απαράδεκτο, με το αιτιολογικό ότι απευθυνόταν, στην πραγματικότητα, σε κείμενα τα οποία, μη έχοντας νομική ισχύ, αλλά μόνον αυτή των κανονισμών (τα προαναφερθέντα Άρθρα 118 και 119), δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο ελέγχου της συνταγματικότητας.

15. Στις 17 Μαρτίου 2005, το Διοικητικό Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή. Αφού αποφάσισε ότι το Άρθρο 118 του βασιλικού διατάγματος

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

της 30ης Απριλίου 1924 και το Άρθρο 119 του βασιλικού διατάγματος της 26ης Απριλίου 1928 ήταν ακόμα σε ισχύ και τονίζοντας ότι «η αρχή του εκκοσμίκευσης του Κράτους [αποτελούσε] πλέον μέρος της νομικής κληρονομιάς της Ευρώπης και των δυτικών δημοκρατιών», έκρινε ότι η παρουσία Εσταυρωμένων στις κρατικές σχολικές αίθουσες διδασκαλίας, λαμβανομένου υπόψη του νοήματος που θα έπρεπε να νοείται ότι μεταφέρει, δεν παραβίαζε την αρχή αυτή. Έκρινε, συγκεκριμένα, ότι αν και ο Εσταυρωμένος ήταν, αναμφισβήτητα, ένα θρησκευτικό σύμβολο, ήταν ένα σύμβολο του Χριστιανισμού εν γένει και όχι μόνο του Καθολικισμού, έτσι ώστε να χρησιμεύει ως σημείο αναφοράς και για άλλες δοξασίες. Συνέχισε αναφέροντας ότι ο Εσταυρωμένος ήταν ένα ιστορικό και πολιτιστικό σύμβολο, κατέχοντας για το λόγο αυτό μια «αξία συνδεδεμένη με την ταυτότητα» για τον ιταλικό λαό, υπό την έννοια ότι «αντιπροσώπευε κατά κάποιο τρόπο το χαρακτηριστικό της ιστορικής και πολιτιστικής εξέλιξης της [Ιταλίας] και, γενικότερα, ολόκληρης της Ευρώπης, και [αποτελούσε] μια καλή σύνθεση αυτής της εξέλιξης». Το Διοικητικό Δικαστήριο έκρινε, επίσης, ότι ο Εσταυρωμένος θα πρέπει, επίσης, να θεωρείται σύμβολο ενός συστήματος αξιών στο οποίο στηρίζεται το ιταλικό Σύνταγμα. Παρέθετε τους ακόλουθους λόγους:

«... 11.1. Στο στάδιο αυτό, το Δικαστήριο οφείλει να παρατηρήσει, αν και γνωρίζει ότι κινείται σε ένα ανώμαλο και, κατά τόπους, ολισθηρό μονοπάτι, ότι ο Χριστιανισμός και ο μεγαλύτερος αδελφός του ο Ιουδαϊσμός - τουλάχιστον από την εποχή του Μωσέ και, οπωσδήποτε, κατά την ερμηνεία του Ταλμούδ - έχουν θέσει την ανοχή προς τους άλλους και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο κέντρο της πίστης τους.

Μεμονωμένα, ο Χριστιανισμός - για παράδειγμα μέσω της γνωστής και συχνά παρεξηγημένης φράσης «Απόδοτε τα του Καίσαρος τω Καίσαρι και τα...» - μέσω της έντονης έμφασης που δίνει στην αγάπη για τον πλησίον, και ακόμη περισσότερο μέσω της ρητής δεσπόζουσας θέσης που δίνει στη φιλανθρωπία έναντι της πίστης, εμπεριέχει στην ουσία αυτές τις ιδέες της ανοχής, της ισότητας και της ελευθερίας που αποτελούν τη βάση της

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

σύγχρονης εκκοσμίκευσης και του Ιταλικού Κράτους ειδικότερα.

11.2 Κοιτάζοντας πέρα από τα φαινόμενα μας επιτρέπει να διακρίνουμε ένα νήμα που συνδέει τη Χριστιανική επανάσταση δύο χιλιάδες έτη πριν με την επιβεβαίωση στην Ευρώπη του δικαιώματος στην ελευθερία του ατόμου και τα βασικά στοιχεία του Διαφωτισμού (ακόμα κι αν αυτό το κίνημα, από ιστορική άποψη, ήταν κατηγορηματικά αντίθετο με τη θρησκεία), δηλαδή με το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής και την ελευθερία κάθε ατόμου, τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, και τελικά το σύγχρονο κοσμικό Κράτος. Όλα τα ιστορικά φαινόμενα που αναφέρονται βασίζονται σε σημαντικό βαθμό - αν και, με βεβαιότητα, όχι αποκλειστικά - στη Χριστιανική αντίληψη του κόσμου. Έχει παρατηρηθεί - με σύνεση - ότι η επίκληση στα συλλαλητήρια σε «ελευθερία, ισότητα, αδελφосύνη» μπορεί εύκολα να προσυπογραφεί από ένα Χριστιανό, αν και με σαφή έμφαση στον τρίτο κόσμο.

Εν κατακλείδι, δεν φαίνεται να είναι υπερβολικό να υποστηριχθεί ότι, μέσω των διάφορων μεταβολών της ευρωπαϊκής ιστορίας, ο κοσμικός χαρακτήρας του σύγχρονου Κράτους έχει επιτευχθεί με υψηλό τίμημα και εμπνεύστηκε, εν μέρει, αν και, φυσικά, όχι αποκλειστικά, από μια περισσότερο ή λιγότερο συνειδητή αναφορά στις θεμελιώδεις αξίες του Χριστιανισμού. Αυτό εξηγεί γιατί, στην Ευρώπη και την Ιταλία, πολλοί νομικοί που ανήκουν στη Χριστιανική πίστη έχουν περιληφθεί μεταξύ των πιο ένθερμων υποστηρικτών της εκκοσμίκευσης....

11.5 Ο σύνδεσμος μεταξύ Χριστιανισμού και ελευθερίας προϋποθέτει μια λογική ιστορική συνοχή η οποία δεν είναι άμεσα εμφανής - σαν ένα ποτάμι σε ένα καρστικό τοπίο που έχει πρόσφατα εξερευνηθεί, ακριβώς επειδή, στο μεγαλύτερο μέρος της διαδρομής του, ρέει υπόγεια - εν μέρει επειδή στις συνεχώς μεταβαλλόμενες σχέσεις μεταξύ των Κρατών και των Εκκλησιών της Ευρώπης είναι πολύ ευκολότερο να δει κανείς τις πολυάριθμες προσπάθειες των Εκκλησιών να αναμιχθούν σε θέματα του Κράτους, και αντίστροφα, όπως και οι συχνές περιπτώσεις κατά τις οποίες τα Χριστιανικά ιδεώδη έχουν εγκαταλειφθεί, αν και επίσημα διακηρύσσονται, κατά την

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

αναζήτηση για εξουσία, ή κατά τις οποίες κυβερνήσεις και θρησκευτικές αρχές έχουν συγκρουστεί, μερικές φορές βίαια.

11.6 Επιπλέον, με το πλεονέκτημα της απόστασης, είναι εύκολο να εντοπιστούν στο συνεχή κεντρικό πυρήνα της Χριστιανικής πίστης, παρά την Ιερά Εξέταση, παρά τον αντισημιτισμό και παρά τις σταυροφορίες, οι αρχές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ανοχής και της ελευθερίας, συμπεριλαμβανόμενης και της θρησκευτικής ελευθερίας, και ως εκ τούτου, σε τελευταία ανάλυση, τα θεμέλια της εκκοσμίκευσης.

11.7 Μελετώντας προσεκτικά την ιστορία, από κατάλληλη απόσταση, όχι από κοντά, μπορούμε να αντιληφθούμε σαφώς μια συγγένεια μεταξύ (αλλά όχι την ταυτότητα) του «σκληρού πυρήνα» του Χριστιανισμού, ο οποίος, θέτοντας τη φιλανθρωπία πάνω από οτιδήποτε άλλο, συμπεριλαμβανόμενης και της πίστης, τονίζει την αποδοχή της διαφορετικότητας, και το «σκληρό πυρήνα» του δημοκρατικού Σύντάγματος, το οποίο, σε πνεύμα αλληλεγγύης, προσδίδει αξία στην ελευθερία όλων και, ως εκ τούτου, συνιστά τη νομική εγγύηση του σεβασμού των άλλων. Η αρμονία παραμένει, αν και γύρω από αυτούς τους πυρήνες – που και οι δύο έχουν επίκεντρο την ανθρώπινη αξιοπρέπεια - υπήρξαν πολυάριθμες προσθήκες ξένων στοιχείων με την πάροδο του χρόνου, ορισμένες από αυτές τόσο πυκνές που επισκιάζουν τον πυρήνα, και ιδίως τον πυρήνα του Χριστιανισμού...

11.9 Συνεπώς, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, στη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα, ο Εσταυρωμένος θα πρέπει να θεωρείται όχι μόνο ως σύμβολο μιας ιστορικής και πολιτιστικής ανάπτυξης, και, συνεπώς, της ταυτότητας του λαού μας, αλλά και ως σύμβολο ενός συστήματος αξιών: της ελευθερίας, της ισότητας, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της ανεξιθρησκείας και, κατά συνέπεια, της εκκοσμίκευσης του Κράτους - αρχές οι οποίες διέπουν το Σύνταγμά μας.

Με άλλα λόγια, οι συνταγματικές αρχές της ελευθερίας έχουν πολλές ρίζες, οι οποίες περιλαμβάνουν, αναμφισβήτητα, το Χριστιανισμό, στην ίδια την ουσία του. Συνεπώς, θα ήταν κάτι το παράδοξο να αποκλειστεί ένα

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

Χριστιανικό σύμβολο από ένα δημόσιο φορέα στο όνομα της εκκοσμίκευσης, της οποίας μια από τις μακρινές πηγές είναι ακριβώς η Χριστιανική θρησκεία.

12.1 Το δικαστήριο αυτό δεν αγνοεί, κατά γενική ομολογία, το γεγονός ότι, κατά το παρελθόν, έχουν αποδοθεί άλλες αξίες στο σύμβολο του Εσταυρωμένου, όπως όταν, κατά την περίοδο του Συντάγματος του Αλβέρτου (Albertine Statute), το σύμβολο του Καθολικισμού νοείτο ως η θρησκεία του Κράτους και, επομένως, χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να εκχριστιανίσει και να εδραιώσει τη δύναμη και την εξουσία.

Το δικαστήριο γνωρίζει πολύ καλά, εξάλλου, ότι εξακολουθεί να είναι δυνατό να δοθούν σήμερα διάφορες ερμηνείες για το σύμβολο του Εσταυρωμένου και, πάνω από όλα, μια αυστηρά θρησκευτική έννοια που αναφέρεται στο Χριστιανισμό γενικά και στον Καθολικισμό ειδικότερα. Έχει, επίσης, επίγνωση του γεγονότος ότι ορισμένοι μαθητές που φοιτούν σε δημόσια σχολεία μπορούν, ελεύθερα και νόμιμα, να αποδώσουν στον Εσταυρωμένο αξίες οι οποίες είναι διαφορετικές και πάλι, όπως είναι το σύμβολο μιας απαράδεκτης προτίμησης για μία θρησκεία σε σχέση με άλλες ή η παραβίαση της ατομικής ελευθερίας και, κατά συνέπεια, του κοσμικού χαρακτήρα του Κράτους, ή, στο ακραίο όριο, μια αναφορά στον κοσμικό πολιτικό έλεγχο επί μιας θρησκείας του Κράτους ή στην ιερά εξέταση, ή ακόμα και ένα δωρεάν κουπόνι κατήχησης που διανέμεται σιωπηρά ακόμη και σε μη πιστούς, σε ακατάλληλο τόπο, ή μια υποσυνείδητη προπαγάνδα υπέρ των Χριστιανικών δογμάτων. Αν και όλες αυτές οι απόψεις είναι σεβαστές, είναι τελικά άσχετες με την παρούσα υπόθεση....

12.6 Πρέπει να τονιστεί ότι το σύμβολο του Εσταυρωμένου, όπως είναι έτσι κατανοητό, κατέχει σήμερα, μέσω των αναφορών του στις αξίες της ανοχής, έναν ιδιαίτερο περιεχόμενο, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι, προς το παρόν, στα ιταλικά δημόσια σχολεία φοιτούν πολλοί μαθητές από χώρες εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στους οποίους είναι σχετικά σημαντικό να μεταδίδονται οι αρχές του ανοιγματος προς την πολυμορφία και την άρνηση

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

κάθε μορφής φονταμενταλισμού - είτε θρησκευτικού είτε κοσμικού - οι οποίες διαποτίζουν το σύστημά μας. Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από τις ζυμώσεις που απορρέουν από τη συνάντηση διαφορετικών πολιτισμών με το δικό μας και η αποτροπή της μετατροπής της εν λόγω συνάντησης σε σύγκρουση είναι απαραίτητη, προκειμένου να επαναβεβαιώσουμε την ταυτότητά μας, έστω και συμβολικά, τη στιγμή μάλιστα που χαρακτηρίζεται ακριβώς από τις αξίες του σεβασμού για την αξιοπρέπεια του κάθε ανθρώπου και της παγκόσμιας αλληλεγγύης....

13.2 Στην πραγματικότητα, τα θρησκευτικά σύμβολα, σε γενικές γραμμές, συνεπάγονται ένα μηχανισμό λογικού αποκλεισμού, δεδομένου ότι το σημείο εκκίνησης οποιασδήποτε θρησκευτικής πίστης είναι ακριβώς η πίστη σε μια ανώτερη οντότητα, που αποτελεί το λόγο για τον οποίο οι υποστηρικτές της, οι πιστοί, θεωρούν τους εαυτούς τους, εξ ορισμού και εκ πεποιθήσεως, ως μέρος της αλήθειας. Κατά συνέπεια, και αναπόφευκτα, η στάση του πιστού, όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με κάποιον που δεν πιστεύει, και ο οποίος είναι, ως εκ τούτου, αυτονόητα αντίθετος με το υπέρτατο ον, είναι μια στάση αποκλεισμού....

13.3 Ο λογικός μηχανισμός αποκλεισμού του άπιστου είναι εγγενής σε κάθε θρησκευτική δοξασία, ακόμη και αν οι ενδιαφερόμενοι δεν το γνωρίζουν, με μόνη εξαίρεση το Χριστιανισμό - όταν κατανοηθεί σωστά, πράγμα το οποίο βεβαίως δεν συνέβαινε πάντοτε και εξακολουθεί να μην συμβαίνει πάντοτε, ούτε χάρη σε αυτούς που αποκαλούν τους εαυτούς τους Χριστιανούς. Στο Χριστιανισμό, ακόμη και η πίστη σε έναν παντογνώστη θεό είναι δευτερεύουσα σε σχέση με τη φιλανθρωπία, δηλαδή το σεβασμό προς τους συνανθρώπους σου. Επομένως, η απόρριψη ενός μη Χριστιανού από ένα Χριστιανό συνεπάγεται μια ριζική άρνηση του ίδιου του Χριστιανισμού, μια ουσιαστική αποκήρυξη. Αλλά αυτό δεν είναι αλήθεια για άλλες θρησκείες, για τις οποίες μια τέτοια στάση ισοδυναμεί, κατ' ανώτατο όριο, με την παράβαση ενός σημαντικού διδάγματος.

13.4 Ο Εσταυρωμένος, ως σύμβολο του Χριστιανισμού, δεν μπορεί, επομένως, να αποκλείσει κανέναν χωρίς να αρνηθεί τον εαυτό του. Συνιστά,

ακόμη, κατά μία έννοια, το καθολικό σύμβολο της αποδοχής και του σεβασμού κάθε ανθρώπινης ύπαρξης ως τέτοιας, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε πίστη, θρησκευτική ή άλλη, την οποία μπορεί να έχει...

14.1 Είναι περιττό να προστεθεί ότι το σύμβολο του σταυρού σε μια αίθουσα διδασκαλίας, όταν κατανοηθεί σωστά, δεν σχετίζεται με τις ελεύθερα κατεχόμενες πεποιθήσεις οποιουδήποτε, δεν αποκλείει κανένα και, φυσικά, δεν επιβάλλει ή διατάσσει οτιδήποτε, αλλά απλώς συνεπάγεται, στην καρδιά των στόχων που τίθενται για την εκπαίδευση και τη διδασκαλία σε ένα δημόσιο σχολείο, μια αντανάκλαση - κατ' ανάγκη καθοδηγούμενη από το διδακτικό προσωπικό - της ιταλικής ιστορίας και των κοινών αξιών της κοινωνίας μας που έχουν νόμιμα μεταφερθεί στο Σύνταγμα, μεταξύ των οποίων και ο κοσμικός χαρακτήρας του Κράτους κατέχει εξέχουσα θέση...»

16. Η πρώτη προσφεύγουσα άσκησε έφεση ενώπιον του Consiglio di Stato (Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο), το οποίο επιβεβαίωσε ότι η παρουσία Εσταυρωμένων σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων είχε τη νομική της βάση στο Άρθρο 118 του βασιλικού διατάγματος της 30ης Απριλίου 1924 και στο Άρθρο 119 του βασιλικού διατάγματος της 26 Απριλίου 1928 και, λαμβανομένης υπόψη της έννοιας που θα έπρεπε να σχετίζεται με αυτό, ήταν συμβατή με την αρχή της εκκοσμίκευσης. Επί του σημείου αυτού, διαπίστωσε, ειδικότερα, ότι στην Ιταλία ο Εσταυρωμένος συμβόλιζε τη θρησκευτική προέλευση των αξιών (την ανεκτικότητα, τον αμοιβαίο σεβασμό, την αξιοποίηση του προσώπου, την επιβεβαίωση των δικαιωμάτων του ατόμου, το ενδιαφέρον για την ελευθερία του ατόμου, την αυτονομία της ηθικής συνείδησης του ατόμου έναντι της αυθεντίας, την ανθρώπινη αλληλεγγύη και την άρνηση των κάθε μορφής διακρίσεων), η οποία χαρακτήριζε τον ιταλικό πολιτισμό. Υπό αυτή την έννοια, όταν εμφανίζεται σε αίθουσες διδασκαλίας, ο Εσταυρωμένος θα μπορούσε να εκπληρώσει - ακόμη και από μια «κοσμική» άποψη διαφορετική από τη θρησκευτική σκοπιά στην οποία αναφέρθηκε ειδικά - μια άκρως εκπαιδευτική συμβολική λειτουργία, ανεξάρτητη από τη θρησκεία που

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

δηλώνεται από τους μαθητές. Το Consiglio di Stato έκρινε ότι ο Εσταυρωμένος έπρεπε να θεωρηθεί ως ένα σύμβολο ικανό να αντανακλά τις αξιοσημείωτες πηγές των προαναφερθεισών αξιών, τις αξίες που όρισαν την εκκοσμίκευση στην παρούσα έννομη τάξη του Κράτους.

Στην απόφασή του (Αριθ. 556) της 13ης Απριλίου 2006, το Consiglio di Stato παρέθεσε την ακόλουθη συλλογιστική:

«... το Συνταγματικό Δικαστήριο έχει δεχθεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, ότι η εκκοσμίκευση αποτελεί υπέρτατη αρχή της συνταγματικής μας τάξης, ικανή να επιλύει ορισμένα θέματα συνταγματικής νομιμότητας (μεταξύ πολυάριθμων αποφάσεων, βλ. εκείνες που αφορούν στις διατάξεις που σχετίζονται με τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της θρησκευτικής διδασκαλίας στα σχολεία ή τη δικαιοδοσία των δικαστηρίων σε υποθέσεις που αφορούν το κύρος των γάμων που τελούνται σύμφωνα με το Κανονικό Δίκαιο και καταγράφονται στα μητρώα γάμων).

Πρόκειται για μια αρχή η οποία δεν διακηρύσσεται με ρητή διατύπωση στο Σύνταγμά μας, μια αρχή η οποία είναι πλούσια σε ιδεολογικούς συντονισμούς και έχει μια ιστορία γεμάτη αντιπαραθέσεις, αλλά, παρ' όλα αυτά, η οποία έχει νομική σημασία που μπορεί να συναχθεί από τους θεμελιώδεις κανόνες του συστήματός μας. Στην πραγματικότητα, το Δικαστήριο αντλεί την αρχή αυτή συγκεκριμένα από τα Άρθρα 2, 3, 7, 8, 19 και 20 του Συντάγματος.

Η αρχή χρησιμοποιεί ένα γλωσσικό σύμβολο («εκκοσμίκευση»), που φανερώνει, συνοπτικά, ορισμένες σημαντικές πτυχές των ανωτέρω διατάξεων, το περιεχόμενο των οποίων θέσπισε τις λειτουργικές συνθήκες βάσει των οποίων το σύμβολο αυτό θα πρέπει να κατανοηθεί και λειτουργεί. Αν δεν είχαν θεσπιστεί αυτές οι συγκεκριμένες λειτουργικές συνθήκες, η αρχή της «εκκοσμίκευσης» θα εξακολουθούσε να περιορίζεται σε ιδεολογικές συγκρούσεις και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με δυσκολία σε ένα νομικό πλαίσιο.

Στο πλαίσιο αυτό, οι λειτουργικές συνθήκες φυσικά καθορίζονται σε συνάρτηση με τις πολιτιστικές παραδόσεις και τα έθιμα κάθε λαού, στο

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

βαθμό που οι εν λόγω παραδόσεις και τα έθιμα αντανakλώνται στην έννομη τάξη, και αυτό διαφέρει από χώρα σε χώρα....

Στο πλαίσιο αυτού του δικαστηρίου και του προβλήματος που του τέθηκε, δηλαδή της νομιμότητας έκθεσης του Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας, από την πλευρά των αρμόδιων αρχών που ενεργούν σύμφωνα με τους κανονισμούς, αυτό που πρέπει να γίνει στην πράξη είναι το απλούστερο καθήκον ελέγχου του αν η απαίτηση αυτή παραβιάζει ή όχι το περιεχόμενο των θεμελιωδών κανόνων της συνταγματικής μας τάξης, οι οποίοι δίνουν μορφή και υπόσταση στην αρχή της «εκκοσμίκευσης», που χαρακτηρίζει σήμερα το Ιταλικό Κράτος και στους οποίους το Συνταγματικό Δικαστήριο έχει αναφερθεί σε αρκετές περιπτώσεις.

Σαφέστατα, ο Εσταυρωμένος αποτελεί από μόνος του ένα σύμβολο που μπορεί να έχει διάφορες σημασίες και να εξυπηρετεί διάφορους σκοπούς, κυρίως για τη θέση στην οποία έχει εκτεθεί.

Σε έναν τόπο λατρείας ο Εσταυρωμένος είναι, σωστά και αποκλειστικά, ένα «θρησκευτικό σύμβολο», δεδομένου ότι έχει ως στόχο να προωθήσει τη με ευλάβεια προσκόλληση στον ιδρυτή της Χριστιανικής θρησκείας.

Σε ένα μη-θρησκευτικό πλαίσιο, όπως σε ένα σχολείο, το οποίο χρησιμοποιείται για την εκπαίδευση των νέων, ο Εσταυρωμένος μπορεί ακόμη να μεταφέρει τις προαναφερθείσες αξίες στους πιστούς, αλλά γι' αυτούς και για τους μη πιστούς η έκθεσή του είναι δικαιολογημένη και έχει μια μη μεροληπτική έννοια από θρησκευτική άποψη, εάν μπορεί να αντιπροσωπεύσει και να προκαλέσει, συνθετικά και με άμεσα αντιληπτό και προβλέψιμο τρόπο (όπως και κάθε σύμβολο), αξίες που είναι σημαντικές για την κοινωνία των πολιτών, ιδίως τις αξίες που στηρίζουν και εμπνέουν τη συνταγματική μας τάξη, το θεμέλιο της κοινωνικής μας ζωής. Υπό την έννοια αυτή, ο Εσταυρωμένος μπορεί να επιτελέσει - ακόμη και από μια «κοσμική» προοπτική, διαφορετική από τη θρησκευτική προοπτική που προσιδιάζει σε αυτόν - μια άκρως εκπαιδευτική συμβολική λειτουργία, ανεξάρτητα από τη θρησκεία που διακηρύσσεται από τους μαθητές.

Συνεπώς, είναι προφανές ότι στην Ιταλία ο Εσταυρωμένος είναι σε θέση να

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

εκφράσει, συμβολικά βέβαια, αλλά ορθά, τη θρησκευτική προέλευση αυτών των αξιών – την ανεκτικότητα, τον αμοιβαίο σεβασμό, την αξιοποίηση του προσώπου, την επιβεβαίωση των δικαιωμάτων του ατόμου, το ενδιαφέρον για την ελευθερία του ατόμου, την αυτονομία της ηθικής συνείδησης του ατόμου έναντι της αυθεντίας, την ανθρώπινη αλληλεγγύη και την άρνηση κάθε μορφής διακρίσεων – οι οποίες χαρακτηρίζουν τον ιταλικό πολιτισμό. Οι αξίες αυτές, οι οποίες έχουν διαποτίσει τις παραδόσεις, τον τρόπο ζωής, την κουλτούρα του ιταλικού λαού, αποτελούν τη βάση και πηγάζουν από τους θεμελιώδεις κανόνες του ιδρυτικού μας χάρτη – οι οποίοι περιλαμβάνονται στις «Θεμελιώδεις Αρχές» και στο πρώτο μέρος - και ιδιαίτερα από εκείνους στις οποίους αναφέρθηκε το Συνταγματικό Δικαστήριο και οι οποίες οριοθετούν τη μορφή της εκκοσμίκευσης που ταιριάζει στο Ιταλικό Κράτος.

Η αναφορά, μέσω του Εσταυρωμένου, στη θρησκευτική προέλευση αυτών των αξιών και στην πλήρη και ολοκληρωμένη αντιστοιχία τους με τις Χριστιανικές διδαχές, καθιστά, συνεπώς, σαφείς τις υπερβατικές πηγές των εν λόγω αξιών, χωρίς να θέτει υπό αμφισβήτηση, αλλά, στην πραγματικότητα, επιβεβαιώνοντας την αυτονομία της κοσμικής εξουσίας έναντι της πνευματικής εξουσίας (αλλά όχι την αντίθεσή τους, η οποία υποκρύπτεται σε μια ιδεολογική ερμηνεία της εκκοσμίκευσης που δεν έχει αντίστοιχη στο Σύνταγμα), και χωρίς να αφαιρείται οτιδήποτε από το δικό τους ιδιαίτερο «κοσμικό» χαρακτήρα, προσαρμοσμένο στο πολιτισμικό πλαίσιο που προσιδιάζει στη θεμελιώδη τάξη του Ιταλικού Κράτους και εκδηλωνόμενο με αυτό. Οι εν λόγω αξίες βιώνονται, κατά συνέπεια, στην κοινωνία των πολιτών αυτόνομα (και όχι αντιφατικά) σε σχέση με τη θρησκευτική κοινωνία, έτσι ώστε να μπορούν να προσυπογράφονται «κοσμικά» από όλους, ανεξάρτητα από την προσκόλληση στο δόγμα που τις ενέπνευσε και τις υπεράσπισε.

Όπως και με κάθε σύμβολο, μπορεί κανείς να επιβάλει ή να αποδώσει στον Εσταυρωμένο διάφορες αντίθετες έννοιες. Μπορεί κανείς ακόμη και να αρνηθεί τη συμβολική του αξία και να τον καταστήσει ένα απλό ψεύτικο

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

στολίδι που έχει, το πολύ, καλλιτεχνική αξία. Ωστόσο, ένας Εσταυρωμένος που εκτίθεται σε μια αίθουσα διδασκαλίας δεν μπορεί να θεωρηθεί ένα ψεύτικο στολίδι, ένα διακοσμητικό στοιχείο, ούτε ένα προσάρτημα της λατρείας. Αντιθέτως, θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα σύμβολο ικανό να αντανακλά τις αξιοσημείωτες πηγές των κοινωνικών αξιών που προαναφέρθηκαν, αξίες που ορίζουν την εκκοσμίκευση στη σημερινή έννομη τάξη του Κράτους...»

Π. ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΥΝΑΦΟΥΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ

17. Η υποχρέωση έκθεσης Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας σχολείων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης προβλέφθηκε στο Άρθρο 140 του βασιλικού διατάγματος αριθ. 4336, της 15ης Σεπτεμβρίου 1860 του Βασιλείου του Πεδεμοντίου και της Σαρδηνίας, που εκδόθηκε σύμφωνα με το Νόμο 3725 της 13ης Νοεμβρίου 1859, το οποίο προέβλεπε τα εξής: «κάθε σχολείο πρέπει να εξοπλιστεί, χωρίς καθυστέρηση, με... έναν Εσταυρωμένο» (Άρθρο 140).

Το 1861, χρονιά που είδε τη γέννηση του Ιταλικού Κράτους, το Σύνταγμα του Βασιλείου του Πεδεμοντίου και της Σαρδηνίας του 1848 έγινε το Σύνταγμα του Βασιλείου της Ιταλίας. Αυτό προέβλεπε ειδικότερα ότι: «η Ρωμαιοκαθολική Αποστολική θρησκεία θα είναι η μόνη θρησκεία του Κράτους [και] τα λοιπά υφιστάμενα δόγματα θα είναι ανεκτά σύμφωνα με το νόμο».

18. Η κατάληψη της Ρώμης από τον ιταλικό στρατό στις 20 Σεπτεμβρίου 1870, μετά την οποία η πόλη προσαρτήθηκε και ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του νέου Βασιλείου της Ιταλίας, προκάλεσε κρίση στις σχέσεις μεταξύ του Κράτους και της Καθολικής Εκκλησίας. Με το νόμο 214 της 13ης Μαΐου 1871, το Ιταλικό Κράτος ρύθμισε μονομερώς τις σχέσεις με την Εκκλησία, χορηγώντας στον Πάπα ορισμένα προνόμια για την ομαλή διεξαγωγή της θρησκευτικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με τους προσφεύγοντες, η έκθεση Εσταυρωμένων στα σχολεία περιέπεσε σταδιακά σε αχρηστία.

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

19. Κατά τη διάρκεια της φασιστικής περιόδου, το Κράτος έλαβε μια σειρά από μέτρα που αποσκοπούσαν στη διασφάλιση της συμμόρφωσης με την υποχρέωση έκθεσης του Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας.

Για παράδειγμα, στις 22 Νοεμβρίου 1922, το υπουργείο Παιδείας απέστειλε μια εγκύκλιο (αριθ. 68) με την ακόλουθη διατύπωση: «... κατά τα τελευταία έτη, σε πολλά από τα δημοτικά σχολεία του Βασιλείου, η εικόνα του Χριστού και το πορτρέτο του Βασιλιά έχουν αφαιρεθεί. Πρόκειται για μια κατάφωρη και ανεπίτρεπτη παράβαση των κανονισμών και, ειδικότερα, μια επίθεση στην κυρίαρχη θρησκεία του Κράτους και την ενότητα του έθνους. Κατά συνέπεια, διατάσσουμε όλες τις δημοτικές διοικητικές αρχές του Βασιλείου να αποκαταστήσουν, σε εκείνα τα σχολεία που λείπουν, τα δύο ιερά σύμβολα της πίστης και της συνείδησης του έθνους.»

Στις 30 Απριλίου 1924 εκδόθηκε το βασιλικό διάταγμα 965 της 30ης Απριλίου 1924. Το διάταγμα αυτό έθετε τους εσωτερικούς κανονισμούς που διέπουν τα γυμνάσια (*ordinamento interno delle giunte e dei regi istituti di istruzione media*). Το Άρθρο 118 προέβλεπε:

«Κάθε σχολείο πρέπει να έχει την εθνική σημαία και κάθε αίθουσα διδασκαλίας πρέπει να έχει έναν Εσταυρωμένο και ένα πορτρέτο του βασιλιά».

Το Άρθρο 119 του βασιλικού διατάγματος 1297, της 26ης Απριλίου 1928, που ενέκρινε τους γενικούς κανονισμούς που διέπουν την παροχή πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (*approvazione del regolamento generale sui servizi dell'istruzione elementare*), προβλέπει ότι ο Εσταυρωμένος πρέπει να αποτελεί μέρος του «απαραίτητου εξοπλισμού και των προμηθειών στις σχολικές αίθουσες διδασκαλίας».

20. Τα Σύμφωνα του Λατερανού, τα οποία υπεγράφησαν στις 11 Φεβρουαρίου 1929, σηματοδότησαν τη «Συνδιαλλαγή» του Ιταλικού Κράτους και της Καθολικής Εκκλησίας. Ο Καθολικισμός επιβεβαιώθηκε ως επίσημη θρησκεία της Ιταλίας, ενώ το Άρθρο 1 της Συνθήκης Συνδιαλλαγής έχει διατυπωθεί ως εξής:

«Η Ιταλία αναγνωρίζει και επιβεβαιώνει την αρχή που καθορίζεται στο

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

πρώτο Άρθρο του Ιταλικού Συντάγματος της 4ης Μαρτίου του 1848, σύμφωνα με το οποίο η Ρωμαιοκαθολική Αποστολική θρησκεία είναι η μόνη θρησκεία του Κράτους.»

21. Το 1948 η Ιταλία ενέκρινε το ρεπουμπλικανικό Σύνταγμά της, το Άρθρο 7 του οποίου ορίζει: «Το Κράτος και η Καθολική Εκκλησία, καθένα στην τάξη του, θα είναι ανεξάρτητα και κυρίαρχα... οι σχέσεις τους θα διέπονται από τα Σύμφωνα του Λατερανού [και] οι τροποποιήσεις των Συμφώνων που έχουν γίνει αποδεκτές και από τα δύο μέρη δεν θα απαιτούν διαδικασίες αναθεώρησης του Συντάγματος». Το Άρθρο 8 προβλέπει τα εξής: «Όλα τα θρησκευτικά δόγματα θα είναι εξίσου ελεύθερα ενώπιον του νόμου... τα θρησκευτικά δόγματα εκτός του Καθολικισμού θα έχουν το δικαίωμα να οργανώνονται, σύμφωνα με τους κανονισμούς τους, στο βαθμό που αυτοί δεν είναι ασυμβίβαστοι με την ιταλική έννομη τάξη [και] οι σχέσεις τους με το Κράτος θα καθορίζονται από τη νομοθεσία, βάσει συμφωνιών με τους αντίστοιχους εκπροσώπους τους».

22. Το Πρωτόκολλο της νέας συνθήκης, της 18ης Φεβρουαρίου 1984, το οποίο κυρώθηκε με το Νόμο 121 της 25ης Μαρτίου 1985, ορίζει ότι η αρχή που διατυπώνεται στα Σύμφωνα του Λατερανού, ότι δηλαδή η καθολική θρησκεία είναι η μόνη θρησκεία του Κράτους, δεν ισχύει πλέον.

23. Με απόφαση της 12ης Απριλίου 1989 (αριθ. 203), που εκδόθηκε για μια υπόθεση που έθεσε το ζήτημα του μη υποχρεωτικού χαρακτήρα της Καθολικής θρησκευτικής διδασκαλίας στα δημόσια σχολεία, το Συνταγματικό Δικαστήριο υποστήριξε ότι η αρχή της εκκοσμίκευσης απορρέει από το Σύνταγμα, κρίνοντας ότι αυτή δεν συνεπάγεται ότι το Κράτος θα πρέπει να αδιαφορεί για τις θρησκείες, αλλά ότι θα πρέπει να εγγυάται την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, σε ένα πλαίσιο ομολογιακής και πολιτιστικής πολυφωνίας.

Αντιμετωπίζοντας, στην προκειμένη υπόθεση, μια προσφυγή σχετική με τη συμμόρφωση της παρουσίας Εσταυρωμένων σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων με την αρχή της εκκοσμίκευσης, το Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι δεν είχε δικαιοδοσία, δεδομένου ότι τα κείμενα

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

που απαιτούσαν την παρουσία του Εσταυρωμένου ήταν μόνο κανονισμοί (απόφαση της 15ης Δεκεμβρίου 2004, αριθ. 389, βλ. ανωτέρω παράγραφο 14). Όταν κλήθηκε να εξετάσει το ζήτημα αυτό, το Consiglio di Stato έκρινε ότι, λαμβανομένης υπόψη της έννοιας που θα πρέπει να της αποδοθεί, η παρουσία του Εσταυρωμένου σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων ήταν συμβατή με την αρχή της εκκοσμίκευσης (απόφαση της 13ης Φεβρουαρίου 2006, αριθ. 556, βλ. ανωτέρω παράγραφο 16).

Σε μια διαφορετική υπόθεση, το Ακυρωτικό Δικαστήριο είχε αντίθετη άποψη με εκείνη του Consiglio di Stato, στο πλαίσιο μιας ποινικής δίωξης για άρνηση υπηρεσίας ως μέλος εφορευτικής επιτροπής σε ένα εκλογικό τμήμα, με το αιτιολογικό της έκθεσης Εσταυρωμένου εκεί. Στην απόφασή του της 1ης Μαρτίου 2000 (αριθ. 439), έκρινε ότι η παρουσία του Εσταυρωμένου παραβίασε τις αρχές της εκκοσμίκευσης και της αμεροληψίας του Κράτους, και την αρχή της ελευθερίας της συνείδησης εκείνων που δεν αποδέχθηκαν καμία υποταγή σε αυτό το σύμβολο. Απέρριψε ρητά το επιχείρημα ότι η έκθεση του Εσταυρωμένου ήταν δικαιολογημένη επειδή αποτελούσε το σύμβολο «ενός ολόκληρου πολιτισμού ή της συλλογικής ηθικής συνείδησης» και - εδώ το Ακυρωτικό Δικαστήριο παρέθεσε τους όρους που χρησιμοποιήθηκαν από το Consiglio di Stato σε μια γνωμοδότηση της 27ης Απριλίου 1988 (αριθ. 63) - επίσης συμβόλιζε «μια καθολική αξία, ανεξάρτητη από οποιοδήποτε συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα».

24. Στις 3 Οκτωβρίου 2002, ο Υπουργός Παιδείας, Πανεπιστημίων και Έρευνας εξέδωσε την ακόλουθη οδηγία (αριθ. 2666):

«... Ο Υπουργός

... Λαμβάνοντας υπόψη ότι η παρουσία Εσταυρωμένων σε αίθουσες διδασκαλίας βασίζεται στις ισχύουσες διατάξεις, ότι δεν προσβάλλει ούτε το θρησκευτικό πλουραλισμό ούτε τους σκοπούς της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης των ιταλικών σχολείων και ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί ως περιορισμός της ελευθερίας της συνείδησης που εγγυάται το Σύνταγμα,

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

δεδομένου ότι δεν αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο δόγμα, αλλά αποτελεί απλώς μια έκφραση του Χριστιανικού πολιτισμού και κουλτούρας, καθώς και ότι αποτελεί, συνεπώς, μέρος της παγκόσμιας κληρονομιάς της ανθρωπότητας,

Έχοντας αξιολογήσει, με σεβασμό για τις διάφορεςπίστεις, πεποιθήσεις και δοξασίες, τη σκοπιμότητα που απαιτεί από όλα τα σχολεία, εντός των ορίων της αυτονομίας τους και με απόφαση των αρμόδιων συλλογικών οργάνων τους, να παραχωρούν ένα μέρος των χώρων τους προκειμένου να χρησιμοποιούνται, χωρίς καμία υποχρέωση και χωρίς να ορίζονται συγκεκριμένες ώρες, για περισυλλογή και διαλογισμό από εκείνα τα μέλη της σχολικής κοινότητας που το επιθυμούν,

Εκδίδει την ακόλουθη εντολή:

Η αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου... θα λαμβάνει τα αναγκαία μέτρα προκειμένου να μεριμνήσει ώστε:

- 1) οι διευθυντές του σχολείου να διασφαλίζουν την παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας,
- 2) όλα τα σχολεία, εντός των ορίων της αυτονομίας τους, και με απόφαση των μελών των συλλογικών οργάνων τους, θα παραχωρούν μέρος των εγκαταστάσεών τους ώστε να χρησιμοποιούνται, χωρίς καμία υποχρέωση και χωρίς να καθορίζονται συγκεκριμένες ώρες, για διαλογισμό και περισυλλογή από τα μέλη της σχολικής κοινότητας που το επιθυμούν...».

25. Τα Άρθρα 19, 33 και 34 του Συντάγματος έχουν διατυπωθεί ως εξής:

Άρθρο 19

«Καθένας έχει το δικαίωμα να πρεσβεύει ελεύθερα τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, σε οποιαδήποτε μορφή, μεμονωμένα ή μαζί με άλλους, και να τις προωθεί και να πραγματοποιεί τελετουργίες δημοσίως ή κατ' ιδίαν, υπό την προϋπόθεση ότι δεν είναι προσβλητικές για τη δημόσια ηθική».

Άρθρο 33

«Η Δημοκρατία εγγυάται την ελευθερία των τεχνών και των επιστημών οι οποίες μπορούν να διδάσκονται ελεύθερα.

Η Δημοκρατία θεσπίζει γενικούς κανόνες για την εκπαίδευση και ιδρύει

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

δημόσια σχολεία όλων των κλάδων και βαθμών...»

Άρθρο 34

«Τα σχολεία είναι ανοικτά για όλους.

Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση, η οποία παρέχεται επί τουλάχιστον οκτώ έτη, είναι υποχρεωτική και δωρεάν...»

III. ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΣΤΑ ΚΡΑΤΗ ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΟΣΟΝ ΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

26. Στη μεγάλη πλειοψηφία των Κρατών-Μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, το ζήτημα της παρουσίας θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσια σχολεία δεν διέπεται από οποιουσδήποτε συγκεκριμένους κανονισμούς.

27. Η παρουσία θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσια σχολεία απαγορεύεται ρητά μόνο σε ένα μικρό αριθμό Κρατών-Μελών: στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, τη Γαλλία (εκτός της Αλσατίας και του Διαμερίσματος του Μοζέλα) και στη Γεωργία.

Προβλέπεται ρητά - εκτός από την Ιταλία - μόνο σε μερικά Κράτη-Μέλη, και συγκεκριμένα: στην Αυστρία, σε ορισμένες διοικητικές περιφέρειες της Γερμανίας (Länder) και της Ελβετίας (κοινότητες), και στην Πολωνία. Παρ' όλα αυτά, τα εν λόγω σύμβολα υφίστανται στα δημόσια σχολεία ορισμένων Κρατών-Μελών, όπου το ζήτημα δεν ρυθμίζεται ειδικώς νομοθετικά, όπως η Ισπανία, η Ελλάδα, η Ιρλανδία, η Μάλτα, η Δημοκρατία του Αγίου Μαρίνου και η Ρουμανία.

28. Το ζήτημα έχει τεθεί ενώπιον των ανωτάτων δικαστηρίων διαφόρων Κρατών-Μελών.

Στην Ελβετία, το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο εξέδωσε δημόσιο διάταγμα που ορίζει ότι η παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας σχολείων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι ασυμβίβαστη με τις απαιτήσεις της ομολογιακής ουδετερότητας που προβλέπεται στο Ομοσπονδιακό Σύνταγμα, αλλά χωρίς να επικρίνει μια τέτοια παρουσία σε άλλους χώρους των σχολικών εγκαταστάσεων (26 Σεπτεμβρίου 1990, ATF 116 Ia 252).

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

Στη Γερμανία το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι ένα παρόμοιο βαναρικό διάταγμα ήταν αντίθετο προς την αρχή της ουδετερότητας του Κράτους και ήταν δύσκολο να συμβιβαστεί με τη θρησκευτική ελευθερία των παιδιών που δεν ήταν καθολικοί (16 Μαΐου, 1995, BVerfGE 93,1). Το βαναρικό κοινοβούλιο εξέδωσε, στη συνέχεια, ένα νέο διάταγμα που διατηρούσε το προηγούμενο μέτρο, αλλά επέτρεπε στους γονείς να αναφέρουν τις θρησκευτικές ή κοσμικές πεποιθήσεις τους, αμφισβητώντας την παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας όπου φοιτούσαν τα παιδιά τους και καθιερώνοντας ένα μηχανισμό κατά τον οποίο, εφόσον είναι αναγκαίο, θα μπορούσε να επιτευχθεί ένας συμβιβασμός ή μια εξατομικευμένη λύση.

Στην Πολωνία ο Διαμεσολαβητής παρέπεμψε στο Συνταγματικό Δικαστήριο ένα διάταγμα της 14ης Απριλίου 1992 που είχε εκδοθεί από τον Υπουργό Παιδείας και όριζε, ειδικότερα, τη δυνατότητα έκθεσης Εσταυρωμένων σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων. Το Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το μέτρο ήταν συμβατό με την ελευθερία της συνείδησης και της θρησκείας και την αρχή του διαχωρισμού Εκκλησίας και Κράτους η οποία διασφαλίζεται από το Άρθρο 82 του Συντάγματος, δεδομένου ότι δεν καθιστούσε την εν λόγω έκθεση υποχρεωτική (20 Απριλίου 1993, αριθ. U 12/32).

Στη Ρουμανία, το Ανώτατο Δικαστήριο ακύρωσε μια απόφαση του Εθνικού Συμβουλίου για την Πρόληψη των Διακρίσεων της 21ης Νοεμβρίου 2006, συνιστώντας στο Υπουργείο Παιδείας να ρυθμίζει το ζήτημα της παρουσίας των θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα και, ιδίως, να επιτρέπει την έκθεση τέτοιων συμβόλων μόνο κατά τη διάρκεια σπουδών θρησκευτικών μαθημάτων ή σε χώρους που χρησιμοποιούνται για θρησκευτική διδασκαλία. Το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε, ειδικότερα, ότι η απόφαση έκθεσης τέτοιων συμβόλων σε εκπαιδευτικά ιδρύματα θα έπρεπε να αποτελεί ζήτημα της κοινότητας που αποτελείται από εκπαιδευτικούς, μαθητές και γονείς των μαθητών (11 Ιουνίου, 2008, αριθ. 2.393.).

Στην Ισπανία, το Ανώτατο Δικαστήριο της Καστίλλης και της Λεόν,

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

αποφασίζοντας για μια υπόθεση που υποβλήθηκε από μια ένωση στρατευμένη υπέρ της κοσμικής εκπαίδευσης, η οποία είχε ζητήσει ανεπιτυχώς την αφαίρεση των θρησκευτικών συμβόλων από τα σχολεία, έκρινε ότι τα εν λόγω σχολεία θα έπρεπε να τα αφαιρούν, εφόσον δεχθούν ρητό αίτημα από τους γονείς ενός μαθητή (14 Δεκεμβρίου 2009, αριθ. 3250.).

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

I. ΕΠΙΚΑΛΟΥΜΕΝΗ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 2 ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΑΡΙΘ. 1 ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 9 ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ

29. Οι προσφεύγοντες κατήγγειλαν το γεγονός ότι Εσταυρωμένοι είχαν αναρτηθεί στον τοίχο των αιθουσών του δημόσιου σχολείου όπου φοιτούσαν ο δεύτερος και ο τρίτος προσφεύγοντες. Υποστήριξαν ότι αυτό παραβίαζε το δικαίωμα στην εκπαίδευση, το οποίο διασφαλίζεται από το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, με την ακόλουθη διατύπωση:

«Κανένα πρόσωπο δεν πρέπει να στερείται του δικαιώματος στην εκπαίδευση. Κατά την άσκηση οποιωνδήποτε καθηκόντων αναλαμβάνει σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, το Κράτος θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν αυτή την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις.»

Υποστήριξαν, επίσης, ότι αυτά τα πραγματικά περιστατικά προσέβαλαν το δικαίωμα τους στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, το οποίο κατοχυρώνεται με το Άρθρο 9 της Συνθήκης, που ορίζει τα εξής:

«1. Καθένας έχει δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία αλλαγής θρησκεύματος ή πεποιθήσεων και την ελευθερία, είτε μεμονωμένα είτε από κοινού με άλλους, και είτε δημόσια είτε ιδιωτικά, να εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του, στη λατρεία, την εκπαίδευση, την πρακτική και τις τελετές.

2. Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων θα υπόκειται

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

μόνο στους περιορισμούς που προβλέπονται από το νόμο και είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία, προς το συμφέρον της δημόσιας ασφάλειας, για την προστασία της δημόσιας τάξης, της υγείας ή της ηθικής, ή για την προστασία του δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων.»

A. Η απόφαση του Συμβουλίου

30. Στην απόφασή του της 3ης Νοεμβρίου 2009, το Συμβούλιο έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, σε συνδυασμό με το Άρθρο 9 της Συνθήκης.

31. Πρώτα απ' όλα, το Συμβούλιο συνήγαγε από τις αρχές που αφορούν στην ερμηνεία του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, όπως αυτές καθιερώθηκαν στη νομολογία του Δικαστηρίου, μια υποχρέωση του Κράτους να απέχει από την επιβολή πεποιθήσεων, έστω και έμμεσα, σε χώρους όπου τα άτομα εξαρτώνταν από αυτό ή σε χώρους όπου ήταν ιδιαίτερα ευάλωτα, τονίζοντας ότι η σχολική εκπαίδευση των παιδιών ήταν ένας ιδιαίτερα ευαίσθητος τομέας, από την άποψη αυτή.

Στη συνέχεια το Δικαστήριο ανέφερε ότι μεταξύ των πολλαπλών νοημάτων μπορεί να έχει που ο Εσταυρωμένος, κυριαρχούσε το θρησκευτικό νόημα. Κατόπιν αυτού, έκρινε ότι η υποχρεωτική και ιδιαίτερα ορατή παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας ήταν ικανή, όχι μόνο να έρθει σε σύγκρουση με τις κοσμικές πεποιθήσεις της πρώτης προσφεύγουσας, της οποίας τα παιδιά φοιτούσαν, τότε, σε ένα δημόσιο σχολείο, αλλά και να είναι συναισθηματικά ενοχλητική για μαθητές μη Χριστιανικών θρησκειών ή εκείνους που δεν δήλωναν καμία θρησκεία. Ως προς το τελευταίο σημείο, το Συμβούλιο τόνισε ότι η «αρνητική» θρησκευτική ελευθερία δεν περιοριζόταν στην απουσία θρησκευτικών υπηρεσιών ή θρησκευτικής εκπαίδευσης: επεκτεινόταν σε πρακτικές και σύμβολα που εκφράζουν, ειδικότερα ή γενικότερα, μια πίστη, μια θρησκεία ή αθεΐα. Πρόσθεσε ότι αυτό το «αρνητικό δικαίωμα» άξιζε ιδιαίτερης προστασίας αν ήταν το Κράτος εκείνο το οποίο εξέφραζε μια πεποίθηση και οι διαφωνούντες είχαν περιέλθει σε μια κατάσταση από την οποία δεν θα μπορούσαν να διαφύγουν παρά μόνο καταβάλλοντας δυσανάλογες προσπάθειες και θυσίες.

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

Σύμφωνα με το Συμβούλιο, το Κράτος έχει την υποχρέωση να διατηρεί ομολογιακή ουδετερότητα στη δημόσια εκπαίδευση, όπου η σχολική φοίτηση είναι υποχρεωτική, ανεξάρτητα από θρησκεία, και η οποία έπρεπε να επιδιώκει να ενσταλάξει στους μαθητές τη συνήθεια της κριτικής σκέψης. Επισήμανε, επιπλέον, ότι δεν μπορούσε να αντιληφθεί πώς η έκθεση σε κρατικές σχολικές αίθουσες διδασκαλίας ενός συμβόλου που ήταν λογικό να σχετίζεται με τη πλειοψηφούσα θρησκεία στην Ιταλία, θα μπορούσε να εξυπηρετήσει την εκπαιδευτική πολυφωνία, η οποία ήταν απαραίτητη για τη διατήρηση της «δημοκρατικής κοινωνίας», κατά την έννοια του όρου αυτού στη Συνθήκη.

32. Το Συμβούλιο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «η υποχρεωτική έκθεση ενός συμβόλου μιας συγκεκριμένης πίστης, κατά την άσκηση δημόσιας εξουσίας σε σχέση με ειδικές καταστάσεις που υπόκεινται σε κυβερνητική εποπτεία, ιδίως στις αίθουσες διδασκαλίας, περιόριζε το δικαίωμα των γονέων να εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους και το δικαίωμα των μαθητών να πιστεύουν ή να μην πιστεύουν». Η πρακτική έθιγε τα δικαιώματα αυτά, επειδή «οι περιορισμοί [ήταν] ασυμβίβαστοι με την υποχρέωση του Κράτους να σέβεται την ουδετερότητα κατά την άσκηση δημόσιας εξουσίας, ιδίως στον τομέα της εκπαίδευσης» (§ 57 της απόφασης).

B. Τα επιχειρήματα των διαδίκων

1. Η Κυβέρνηση

33. Η Κυβέρνηση δεν προέβαλε ένσταση απαραδέκτου.

34. Είναι λυπηρό το γεγονός ότι το Συμβούλιο δεν είχε στη διάθεσή του μια συγκριτική μελέτη του νόμου για τις σχέσεις μεταξύ του Κράτους και των θρησκειών, καθώς και σχετικά με το ζήτημα της έκθεσης θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσια σχολεία. Ισχυρίστηκε ότι το Συμβούλιο είχε στερηθεί, ως εκ τούτου, ένα ουσιώδες στοιχείο, δεδομένου ότι μια τέτοια μελέτη θα είχε δείξει ότι δεν υπήρχε κοινή προσέγγιση στην Ευρώπη στους τομείς αυτούς, και, συνεπώς, θα το είχε οδηγήσει στη διαπίστωση ότι τα Κράτη-Μέλη είχαν ένα ιδιαίτερα ευρύ περιθώριο εκτίμησης. Ως εκ τούτου,

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

το Συμβούλιο, στην απόφασή του, απέτυχε να λάβει υπόψη του αυτό το περιθώριο εκτίμησης, αγνοώντας έτσι μία βασική πτυχή του προβλήματος.

35. Η Κυβέρνηση επέκρινε, επίσης, την απόφαση του Συμβουλίου για την αποκόμιση από την έννοια της ομολογιακής «ουδετερότητας» μιας αρχής που αποκλείει οποιεσδήποτε σχέσεις μεταξύ του Κράτους και μιας συγκεκριμένης θρησκείας, ενώ η ουδετερότητα απαιτούσε από τις δημόσιες διοικητικές αρχές να λαμβάνουν υπόψη όλες τις θρησκείες. Η απόφαση αυτή βασίστηκε, συνεπώς, στη σύγχυση μεταξύ της «ουδετερότητας» (μιας «αντίληψης χωρίς αποκλεισμούς») και της «εκκοσμίκευσης» (μιας «αντίληψης με αποκλεισμούς»). Επιπλέον, κατά την άποψη της Κυβέρνησης, η ουδετερότητα σήμαινε ότι τα Κράτη θα πρέπει να απέχουν από την προώθηση όχι μόνο μιας συγκεκριμένης θρησκείας, αλλά και του αθεϊσμού, αφού η «εκκοσμίκευση» από την πλευρά του Κράτους δεν είναι λιγότερο προβληματική από τον προσηλυτισμό από το Κράτος. Η απόφαση του Συμβουλίου βασίστηκε έτσι σε μια παρεξήγηση και κατέληξε να ευνοεί μια άθρησκη ή αντιθρησκευτική προσέγγιση, της οποίας η προσφεύγουσα, ως μέλος της Ένωσης Άθεων και Ορθολογιστών Αγνωστικιστών, επιβεβαιώθηκε ότι είναι μαχητική υποστηρίκτρια.

36. Η Κυβέρνηση συνέχισε υποστηρίζοντας ότι ήταν αναγκαίο να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ένα και μόνο σύμβολο θα μπορούσε να ερμηνευθεί διαφορετικά από ένα άτομο και από ένα άλλο. Αυτό ισχύει ιδίως για το σύμβολο του Εσταυρωμένου, το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί όχι μόνο ως θρησκευτικό σύμβολο, αλλά και ως ένα πολιτιστικό και συνδεδεμένο με την ταυτότητα σύμβολο, το σύμβολο των αρχών και αξιών που αποτέλεσαν τη βάση της δημοκρατίας και του δυτικού πολιτισμού. Εμφανίζεται, για παράδειγμα, στις σημαίες αρκετών ευρωπαϊκών χωρών. Όποια και αν είναι η υποβλητική δύναμη μιας «εικόνας», κατά την άποψη της Κυβέρνησης, επρόκειτο για ένα «παθητικό σύμβολο», η επίδραση του οποίου στα άτομα δεν ήταν συγκρίσιμη με τις επιπτώσεις της «ενεργού συμπεριφοράς», και κανείς δεν είχε ισχυριστεί στην παρούσα υπόθεση ότι το περιεχόμενο της διδασκαλίας που παρέχεται στην Ιταλία είχε επηρεαστεί από την παρουσία

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας.

Αυτή η παρουσία ήταν η έκφραση μιας «εθνικής ιδιαιτερότητας», η οποία χαρακτηρίζεται, κυρίως, από τις στενές σχέσεις μεταξύ του Κράτους, του λαού και του Καθολικισμού που αποδίδονται στην ιστορική, πολιτιστική και εδαφική ανάπτυξη της Ιταλίας και σε μια βαθιά ριζωμένη και μακροχρόνια προσήλωση στις αξίες του Καθολικισμού. Η διατήρηση Εσταυρωμένων στα σχολεία ήταν, επομένως, ένα ζήτημα διατήρησης μιας παράδοσης αιώνων. Η Κυβέρνηση υποστήριξε ότι το δικαίωμα των γονέων για σεβασμό της «κουλτούρας της οικογένειάς» τους δεν έπρεπε να παραβιάζει το δικαίωμα της κοινότητας να μεταδίδει τον πολιτισμό της ή το δικαίωμα των παιδιών να τον ανακαλύψουν. Επιπλέον, αρκούμενο σε ένα «δύνητικό κίνδυνο» συναισθηματικής διαταραχής κατά τη διαπίστωση της παραβίασης των δικαιωμάτων στην εκπαίδευση και στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, το Συμβούλιο είχε διευρύνει σημαντικά το αντικείμενο των εν λόγω διατάξεων.

37. Αναφερόμενη ειδικότερα στην απόφαση Otto-Preminger-Institut κατά Αυστρίας, της 20ης Σεπτεμβρίου 1994 (σειρά Α αριθ. 295-Α), η Κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι, παρόλο που θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η Καθολική θρησκεία ήταν αυτή μιας μεγάλης πλειοψηφίας Ιταλών, αυτό δεν συνέβαινε προκειμένου να καταστήσει αυτό το γεγονός επιβαρυντική περίπτωση, όπως είχε πράξει το Συμβούλιο. Αντιθέτως, το Δικαστήριο θα πρέπει να αναγνωρίζει και να προστατεύει τις εθνικές παραδόσεις και το επικρατούν λαϊκό αίσθημα, και να επιτρέπει σε κάθε Κράτος να διατηρεί μια ισορροπία μεταξύ των αντιτιθέμενων συμφερόντων. Επιπλέον, από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι στα σχολικά προγράμματα ή τις διατάξεις που ορίζουν την υπεροχή της πλειοψηφούσας θρησκείας δεν εστιάζουν σε μια αδικαιολόγητη επιρροή εκ μέρους του Κράτους ή σε μια απόπειρα ιδεολογικής χειραγώγησης, και ότι το Δικαστήριο θα πρέπει να σέβεται τις συνταγματικές παραδόσεις και τις αρχές που αφορούν στις σχέσεις μεταξύ του Κράτους και των θρησκειών - συμπεριλαμβανόμενης, εν προκειμένω, και της ιδιαίτερης προσέγγισης προς την εκκοσμίκευση που

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

επικρατούσε στην Ιταλία - και να λαμβάνουν υπόψη τις συνθήκες κάθε Κράτους.

38. Λαμβάνοντας υπόψη, επιπλέον, ότι η δεύτερη πρόταση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 ίσχυε μόνο για τα σχολικά προγράμματα σπουδών, η Κυβέρνηση επέκρινε την απόφαση του Συμβουλίου για τη διαπίστωση μιας παραβίασης, χωρίς καμία ένδειξη για το πώς η απλή παρουσία ενός Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας, όπου διδάσκονταν τα παιδιά της πρώτης προσφεύγουσας, ήταν σε θέση να μειώσει ουσιαστικά την ικανότητά της να τα συμμορφώσει με τις πεποιθήσεις της, ενώ ο μόνος λόγος που αναφέρθηκε είναι ότι οι μαθητές θα αισθάνονταν ότι εκπαιδεύονται σε ένα σχολικό περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από μια συγκεκριμένη θρησκεία. Ο συγκεκριμένος λόγος ήταν εσφαλμένος όταν κρίθηκε με γνώμονα τη νομολογία του Δικαστηρίου, από την οποία θα μπορούσε να διαπιστωθεί, μεταξύ άλλων, πρώτον, ότι η Συνθήκη δεν εμπόδιζε τα Κράτη-Μέλη να έχουν μια κρατική θρησκεία ή να δείχνουν την προτίμησή τους σε μια συγκεκριμένη θρησκεία ή να παρέχουν στους μαθητές εκτενέστερη θρησκευτική διδασκαλία, σε σχέση με την κυρίαρχη θρησκεία, και, δεύτερον, ότι έπρεπε να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η εκπαιδευτική επιρροή των γονέων ήταν πολύ μεγαλύτερη από ότι αυτή του σχολείου.

39. Κατά την άποψη της Κυβέρνησης, η παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας υπήρξε μια θεμιτή συμβολή στην παροχή δυνατότητας στα παιδιά να κατανοήσουν την εθνική κοινότητα στην οποία αναμενόταν να ενσωματωθούν. Μια «περιβαλλοντική επίδραση» ήταν ακόμα περισσότερο απίθανη γιατί τα παιδιά στην Ιταλία λάμβαναν μια εκπαίδευση που τα βοηθούσε να αναπτύξουν μια κριτική προοπτική για το ζήτημα της θρησκείας, σε μια νηφάλια ατμόσφαιρα, από την οποία αποκλειόταν κάθε μορφή προσηλυτισμού. Επιπλέον, η Ιταλία είχε επιλέξει μια καλοπροαίρετη προσέγγιση ως προς τις μειονοτικές θρησκείες στο σχολικό περιβάλλον: το ιταλικό δίκαιο έδωσε πρόσφατα το δικαίωμα χρήσης της ισλαμικής μαντήλας και άλλων ενδυμάτων ή συμβόλων με

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

θρησκευτική χροιά, η αρχή και το τέλος του Ραμαζανιού συχνά γιορτάζονταν στα σχολεία, η διδασκαλία θρησκευτικών μαθημάτων επιτρεπόταν για όλες τις αναγνωρισμένες θρησκείες και οι ανάγκες των μαθητών που ανήκαν σε μειονοτικές θρησκείες λαμβάνονταν υπόψη, με τους Εβραίους μαθητές, για παράδειγμα, να έχουν δικαίωμα να μη συμμετέχουν σε εξετάσεις το Σάββατο.

40. Τέλος, η Κυβέρνηση έδωσε έμφαση στην ανάγκη να ληφθεί υπόψη το δικαίωμα των γονέων που ήθελαν τη διατήρηση των Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας. Αυτή ήταν η επιθυμία της πλειοψηφίας στην Ιταλία και ήταν, επίσης, η δημοκρατικά εκφρασμένη επιθυμία, στην προκειμένη υπόθεση, από το σύνολο σχεδόν των μελών του διοικητικού οργάνου του σχολείου. Η αφαίρεση των Εσταυρωμένων από τις αίθουσες διδασκαλίας υπό τις περιστάσεις αυτές θα ισοδυναμούσε με «κατάχρηση της θέσης των μειονοτήτων» και θα ερχόταν σε αντίθεση με το καθήκον του Κράτους να βοηθά τα άτομα να ικανοποιούν τις θρησκευτικές τους ανάγκες.

2. Οι προσφεύγοντες

41. Οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι η έκθεση Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας του δημόσιου σχολείου στο οποίο φοιτούσαν ο δεύτερος και ο τρίτος από τους προσφεύγοντες αποτελούσε μια παράνομη παρέμβαση στο δικαίωμά τους στην ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης και παραβίαζε την αρχή της εκπαιδευτικής πολυφωνίας, ως προς το ότι αποτελούσε την έκφραση της προτίμησης του Κράτους για μια συγκεκριμένη θρησκεία σε ένα μέρος όπου διαμορφωνόταν η συνείδηση. Εκφράζοντας την προτίμηση αυτή το Κράτος αγνοούσε, επίσης, την υποχρέωσή του να παρέχει ειδική προστασία στους ανηλίκους, έναντι οποιασδήποτε μορφής προπαγάνδας ή κατήχησης. Επιπλέον, κατά τους προσφεύγοντες, δεδομένου ότι το εκπαιδευτικό περιβάλλον χαρακτηριζόταν, με τον τρόπο αυτό, από ένα σύμβολο της κυρίαρχης θρησκείας, η έκθεση του Εσταυρωμένου την οποία κατήγγειλαν προσέβαλε το δικαίωμα του δεύτερου και του τρίτου προσφευγόντων να δέχονται μια ανοικτή και πολυφωνική εκπαίδευση, με στόχο την ανάπτυξη της

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

ικανότητας για κριτική σκέψη. Τέλος, επειδή η πρώτη προσφεύγουσα ήταν υπέρ της εκκοσμίκευσης, προσέβαλε το δικαίωμά της να εκπαιδευτούν τα παιδιά της σύμφωνα με τις δικές της φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

42. Οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι ο Εσταυρωμένος ήταν, χωρίς ίχνος αμφιβολίας, ένα θρησκευτικό σύμβολο και ότι η προσπάθεια να αποδοθεί μια πολιτιστική αξία σε αυτόν θύμιζε μια προσπάθεια διατήρησης μιας απελπισμένης έσχατης άμυνας. Αλλά και οτιδήποτε στην ιταλική έννομη τάξη δεν δικαιολογούσε τον ισχυρισμό ότι αποτελούσε ένα σύμβολο εθνικής ταυτότητας: σύμφωνα με το Σύνταγμα, η σημαία συμβόλιζε την ταυτότητα αυτή.

Εξάλλου, όπως είχε διαπιστώσει το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, στην απόφασή του της 16ης Μαΐου 1995 (βλ. ανωτέρω παράγραφος 28), η απόδοση στον Εσταυρωμένο μιας βέβηλης έννοιας θα τον απομάκρυνε από την αρχική του σημασία και θα βοηθούσε να απαλλαγεί από το ιερό του χαρακτήρα του. Όσον αφορά στον ισχυρισμό ότι επρόκειτο απλώς για ένα «παθητικό σύμβολο», αυτό αγνοούσε το γεγονός ότι, όπως όλα τα σύμβολα - και πάνω από όλα τα άλλα -, έδινε υλική μορφή σε μια γνωστική, διαισθητική και συναισθηματική πραγματικότητα που υπερέβαινε το αμέσως αντιληπτό. Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο είχε, εξάλλου, προβεί στη διαπίστωση αυτή, η οποία υποστηρίζεται στην προαναφερθείσα απόφαση, ότι δηλαδή η παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας είχε ένα υποβλητικό χαρακτήρα, υπό την έννοια ότι αντιπροσώπευε το περιεχόμενο της πίστης που συμβόλιζε και υπηρετούσε ως «διαφημιστικό υλικό» γι' αυτή. Τέλος, οι προσφεύγοντες επεσήμαναν ότι στην απόφαση Dahlab κατά Ελβετίας, της 15ης Φεβρουαρίου 2001 (αριθ. 42393/98, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 2001-V), το Δικαστήριο είχε επισημάνει την ιδιαίτερη δύναμη που ασκούν τα θρησκευτικά σύμβολα στο σχολικό περιβάλλον.

43. Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν ότι κάθε δημοκρατικό Κράτος είχε την υποχρέωση να εγγυάται την ελευθερία της συνείδησης, του πλουραλισμού,

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

της ίσης μεταχείρισης των πεποιθήσεων και της εκκοσμίκευσης των θεσμών. Η αρχή της εκκοσμίκευσης απαιτούσε, πάνω απ' όλα, ουδετερότητα από την πλευρά του Κράτους, το οποίο θα έπρεπε να διατηρεί εκτός της θρησκευτικής σφαίρας και να υιοθετεί την ίδια στάση σε σχέση με όλα τα θρησκευτικά ρεύματα. Με άλλα λόγια, η ουδετερότητα υποχρέωνε το Κράτος να δημιουργήσει έναν ουδέτερο χώρο, εντός του οποίου καθένας θα μπορούσε να ζει ελεύθερα, σύμφωνα με τις δικές του πεποιθήσεις. Με την επιβολή θρησκευτικών συμβόλων, δηλαδή των Εσταυρωμένων, στις αίθουσες διδασκαλίας, το Ιταλικό Κράτος έκανε το αντίθετο.

44. Η προσέγγιση που υποστηρίζεται από τους προσφεύγοντες ήταν, επομένως, σαφώς διακριτή από τον αθεϊσμό του Κράτους, ο οποίος ισοδυναμούσε με άρνηση της θρησκευτικής ελευθερίας, επιβάλλοντας μια κοσμική άποψη κατά τρόπο αυταρχικό. Εξετάζοντάς την από την άποψη της αμεροληψίας και της ουδετερότητας του Κράτους, η εκκοσμίκευση ήταν, αντίθετα, ένα μέσο διασφάλισης της θρησκευτικής και φιλοσοφικής ελευθερίας της συνείδησης όλων.

45. Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν, περαιτέρω, ότι ήταν απαραίτητο να παρασχεθεί ιδιαίτερη προστασία στις πίστεις και τις πεποιθήσεις των μειονοτήτων, προκειμένου να διαφυλαχθούν εκείνοι που τις πρέσβευαν από ένα «δεσποτισμό της πλειοψηφίας», και αυτό, επίσης, αποτελούσε λόγο για την αφαίρεση των Εσταυρωμένων από τις αίθουσες διδασκαλίας.

46. Εν κατακλείδι, οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι, μολονότι, όπως υποστήριζε η Κυβέρνηση, η αφαίρεση των Εσταυρωμένων από τις αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων θα αφαιρούσε ένα μέρος της ιταλικής πολιτιστικής ταυτότητας, η διατήρησή τους εκεί ήταν ασυμβίβαστη με τα θεμέλια της δυτικής πολιτικής σκέψης, τις αρχές του φιλελεύθερου Κράτους και μιας πλουραλιστικής, ανοιχτής, δημοκρατίας και με το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών που προβλέπονται από το ιταλικό Σύνταγμα και τη Συνθήκη.

Γ. Παρατηρήσεις των τρίτων παρεμβαίνόντων

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.
Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique,
Athenes.
Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

1. Οι Κυβερνήσεις της Αρμενίας, της Βουλγαρίας, της Κύπρου, της Ρωσικής Ομοσπονδίας, της Ελλάδας, της Λιθουανίας, της Μάλτας και της Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου

47. Στις κοινές παρατηρήσεις τους, οι οποίες υποβλήθηκαν κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, οι Κυβερνήσεις της Αρμενίας, της Βουλγαρίας, της Κύπρου, της Ρωσικής Ομοσπονδίας, της Ελλάδας, της Λιθουανίας, της Μάλτας και της Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου ανέφεραν ότι, κατά την άποψή τους, η συλλογιστική του Συμβουλίου είχε βασιστεί σε μια παρανόηση της έννοιας της «ουδετερότητας», που το Συμβούλιο είχε μπερδέψει με την «εκκοσμίκευση». Τόνισαν ότι υπήρχε μια τεράστια ποικιλία διευθετήσεων Εκκλησίας-Κράτους στην Ευρώπη και ότι περισσότερο από το ήμισυ του πληθυσμού της Ευρώπης ζούσε σε μη κοσμικά Κράτη. Πρόσθεσαν ότι τα κρατικά σύμβολα είχαν, αναπόφευκτα, μια θέση στη δημόσια εκπαίδευση και ότι πολλά από αυτά είχαν θρησκευτική προέλευση, ενώ ο Εσταυρωμένος - ο οποίος ήταν τόσο εθνικό όσο και θρησκευτικό σύμβολο - ήταν το πλέον εμφανές παράδειγμα. Κατά την άποψή τους, στα μη κοσμικά ευρωπαϊκά κράτη η παρουσία θρησκευτικών συμβόλων στους δημόσιους χώρους ήταν ευρέως ανεκτή από τον κοσμικό πληθυσμό, ως μέρος της εθνικής ταυτότητας. Τα Κράτη δεν θα πρέπει να αποστερηθούν μέρος της πολιτιστικής τους ταυτότητας μόνο και μόνο επειδή αυτή η ταυτότητα ήταν θρησκευτικής προέλευσης. Η θέση που υιοθετήθηκε από το Συμβούλιο δεν αποτελούσε έκφραση της πολυφωνίας η οποία είναι προφανής στο σύστημα της Συνθήκης, αλλά και μια έκφραση των αξιών ενός κοσμικού Κράτους. Η επέκταση της σε όλη την Ευρώπη θα αντιπροσώπευε την «αμερικανοποίηση» της Ευρώπης, υπό την έννοια ότι ένας ενιαίος και μοναδικός κανόνας και ένας άκαμπτος διαχωρισμός Εκκλησίας και Κράτους θα ήταν δεσμευτικός για όλους.

Κατά την άποψή τους, η έννοια της εκκοσμίκευσης ήταν πολιτική θέση η οποία, αν και σεβαστή, δεν ήταν ουδέτερη. Ως εκ τούτου, στον τομέα της εκπαίδευσης, ένα Κράτος το οποίο υποστήριζε την κοσμική, σε αντίθεση με τη θρησκευτική, δεν ήταν ουδέτερο. Ομοίως, η αφαίρεση των

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

Εσταυρωμένων από τις αίθουσες διδασκαλίας, όπου ανέκαθεν υπήρχαν, δεν θα στερούνταν εκπαιδευτικών συνεπειών. Στην πραγματικότητα, είτε το Κράτος επέλεγε να επιτρέψει είτε να απαγορεύσει την παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας, το σημαντικό στοιχείο ήταν ο βαθμός στον οποίο το πρόγραμμα σπουδών ενέτασσε σε συγκεκριμένο πλαίσιο και δίδασκε τα παιδιά ανοχή και πλουραλισμό.

Οι παρεμβαίνουσες Κυβερνήσεις αναγνώρισαν ότι ενδέχεται να υπάρξουν περιπτώσεις όπου οι διευθετήσεις εκ μέρους του Κράτους ήταν απαράδεκτες. Το βάρος της απόδειξης θα έπρεπε να παραμένει, όμως, στο άτομο και το Δικαστήριο θα έπρεπε να παρεμβαίνει μόνο σε ακραίες περιπτώσεις.

2. Η Κυβέρνηση του Πριγκιπάτου του Μονακό

48. Η παρεμβαίνουσα Κυβέρνηση δήλωσε ότι συμμεριζόταν την άποψη της εναγόμενης Κυβέρνησης σύμφωνα με την οποία ο Εσταυρωμένος ήταν ένα «παθητικό σύμβολο» που εμφανίζεται στα οικόσημα και τις σημαίες πολλών Κρατών και, στην προκειμένη υπόθεση, αντικατόπτριζε μια εθνική ταυτότητα ριζωμένη στην ιστορία. Επιπλέον, όντας αδιαίρετη, η αρχή της ουδετερότητας του Κράτους απαιτούσε από τις αρχές να απέχουν από την επιβολή ενός θρησκευτικού συμβόλου, όπου αυτό υπήρξε ποτέ, και από την αφαίρεση κάποιου που ήταν πάντα εκεί.

3. Η Κυβέρνηση της Ρουμανίας

49. Η παρεμβαίνουσα Κυβέρνηση υποστήριξε ότι το Συμβούλιο είχε λάβει επαρκώς υπόψη το ευρύ περιθώριο κριτικής ανάλυσης που ήταν διαθέσιμο στα Συμβαλλόμενα Κράτη στις περιπτώσεις που αφορούσαν ευαίσθητα θέματα και ότι δεν υπήρχε συναίνεση σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Τόνισαν ότι η νομολογία του Δικαστηρίου αναγνώριζε, ειδικότερα, ότι τα Κράτη διέθεταν ένα ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως σχετικά με την ένδυση θρησκευτικών συμβόλων στα δημόσια σχολεία. Κατά τους ισχυρισμούς της, το ίδιο θα πρέπει να ισχύει για την έκθεση θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία αυτά. Επεσήμανε, επίσης, ότι η απόφαση του Συμβουλίου είχε βασιστεί στην παραδοχή ότι η έκθεση θρησκευτικών συμβόλων στα δημόσια σχολεία

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

παραβίαζε το Άρθρο 9 της Συνθήκης και το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, τα οποία αντίβαιναν στην αρχή της ουδετερότητας, επειδή, κατά περίπτωση, τα Συμβαλλόμενα Κράτη αναγκάζονταν να παρέμβουν με σκοπό την εξάλειψη των συμβόλων αυτών. Κατά την άποψή τους, η αρχή αυτή εξυπηρετείτο καλύτερα όταν οι αποφάσεις αυτού του τύπου λαμβάνονταν από κοινού από εκπαιδευτικούς, μαθητές και γονείς. Εν πάση περιπτώσει, δεδομένου ότι δεν συνδεόταν με ιδιαίτερες θρησκευτικές υποχρεώσεις, η παρουσία του Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας δεν επηρέαζε αρκετά το θρησκευτικό αίσθημα των ενδιαφερομένων, ώστε να υπάρχει παραβίαση των προαναφερθεισών διατάξεων.

4. Η μη κυβερνητική οργάνωση Ελληνικό Παρατηρητήριο του Ελσίνκι
50. Σύμφωνα με την παρεμβαίνουσα οργάνωση, ο Εσταυρωμένος δεν θα μπορούσε να εκληφθεί ως κάτι διαφορετικό από ένα θρησκευτικό σύμβολο, επομένως η έκθεση του σε μια αίθουσα διδασκαλίας δημόσιου σχολείου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα θεσμικό μήνυμα που υποστηρίζει μια συγκεκριμένη θρησκεία. Επεσήμανε ότι, στην υπόθεση *Folgerø*, το Δικαστήριο έκρινε ότι η συμμετοχή μαθητών σε θρησκευτικές δραστηριότητες θα μπορούσε πράγματι να τους επηρεάσει, και έκρινε ότι το ίδιο ίσχυε όταν διδάσκονταν σε αίθουσες διδασκαλίας, όπου εκτίθεται ένα θρησκευτικό σύμβολο. Επίσης, επέστησε την προσοχή του Συμβουλίου στο γεγονός ότι τα παιδιά ή οι γονείς οι οποίοι ενοχλούνταν από αυτό θα μπορούσαν να απέχουν από διαμαρτυρίες, λόγω του φόβου αντιποίνων.

5. Η μη κυβερνητική οργάνωση *Associazione nazionale del libero Pensiero*
51. Η παρεμβαίνουσα οργάνωση, η οποία έκρινε ότι η παρουσία θρησκευτικών συμβόλων σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων ήταν ασυμβίβαστη με το Άρθρο 9 της Συνθήκης και το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, υποστήριξε ότι οι περιορισμοί που επιβάλλονται στα δικαιώματα των προσφευγόντων δεν «προβλέπονταν από το νόμο», κατά την έννοια της νομολογίας του Δικαστηρίου. Επεσήμανε, συναφώς, ότι η έκθεση του Εσταυρωμένου σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων δεν προβλεπόταν από το νόμο, αλλά από κανονισμούς που εγκρίθηκαν κατά

τη διάρκεια της φασιστικής περιόδου. Πρόσθεσε ότι οι κανονισμοί αυτοί είχαν, εν πάση περιπτώσει, εμμέσως καταργηθεί από το Σύνταγμα του 1947 και το νόμο του 1985 που κύρωσε τις συμφωνίες για την τροποποίηση του Συμφώνων του Λατερανού του 1929. Επεσήμανε ότι το Ποινικό Τμήμα του Ακυρωτικού Δικαστηρίου είχε αποφανθεί αναλόγως με μια απόφαση της 1ης Μαρτίου 2000 (αριθ. 4273), σε παρόμοια υπόθεση σχετική με Εσταυρωμένους που εκτίθενται σε εκλογικά τμήματα, και ότι είχε επιβεβαιώσει την προσέγγιση αυτή με μια απόφαση της 17ης Φεβρουαρίου 2009, σχετική με Εσταυρωμένους που εκτίθενται σε δικαστήρια (χωρίς, πάντως, να αποφανθεί επί της ουσίας). Υπήρχε, επομένως, μια σύγκρουση της νομολογίας μεταξύ του Consiglio di Stato - το οποίο, αντιθέτως, έκρινε ότι οι σχετικοί κανονισμοί ισχύουν - και του Ακυρωτικού Δικαστηρίου, που επηρέαζε την αρχή της ασφάλειας δικαίου, η οποία ήταν ο πυλώνας ενός Κράτους που διέπεται από το κράτος δικαίου. Δεδομένου ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο είχε αποποιηθεί τη δικαιοδοσία του, δεν υπήρχε μηχανισμός στην Ιταλία σύμφωνα με τον οποίο θα μπορούσε να επιλυθεί η σύγκρουση αυτή.

6. Η μη κυβερνητική οργάνωση Ευρωπαϊκό Κέντρο για το Νόμο και τη Δικαιοσύνη

52. Η παρεμβαίνουσα οργάνωση υποστήριξε ότι το Συμβούλιο είχε αντιμετωπίσει εσφαλμένα το ζήτημα που τέθηκε με την υπόθεση, το οποίο ήταν κατά πόσον τα δικαιώματα της Συνθήκης που επικαλείται η πρώτη προσφεύγουσα είχαν παραβιαστεί, απλώς και μόνο λόγω της παρουσίας του Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας. Κατά την άποψή της, δεν είχαν. Πρώτον, οι «προσωπικές πεποιθήσεις» των παιδιών της πρώτης προσφεύγουσας δεν είχαν παραβιαστεί, επειδή ούτε είχαν υποχρεωθεί να ενεργήσουν ενάντια στη συνείδησή τους ούτε εμποδίστηκαν από το να ενεργήσουν σύμφωνα με τη συνείδησή τους. Δεύτερον, οι «εσώτερες πεποιθήσεις» τους και το δικαίωμα της πρώτης προσφεύγουσας να διασφαλίσει την εκπαίδευσή τους σύμφωνα με τις δικές της φιλοσοφικές πεποιθήσεις, δεν είχαν παραβιαστεί, επειδή τα παιδιά της ούτε είχαν

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

αναγκαστεί να πιστέψουν ούτε εμποδίστηκαν από το να μην πιστεύουν. Δεν είχαν κατηγορηθεί, ούτε είχαν αποτελέσει αντικείμενο άστοχου προσηλυτισμού. Η παρεμβαίνουσα οργάνωση υποστήριξε ότι το Συμβούλιο είχε εσφαλμένα κρίνει ότι απόφαση ενός Κράτους να εκθέτει Εσταυρωμένους στις αίθουσες διδασκαλίας ήταν αντίθετη με τη Συνθήκη (πράγμα που δεν αποτελούσε το ερώτημα που του είχε υποβληθεί). Με τον τρόπο αυτό, το Συμβούλιο είχε δημιουργήσει «μια νέα υποχρέωση που δεν αφορά στα δικαιώματα της πρώτης προσφεύγουσας, αλλά στη φύση του «εκπαιδευτικού περιβάλλοντος». Σύμφωνα με τα επιχειρήματα της παρεμβαίνουσας οργάνωσης, επειδή δεν μπόρεσε να αποδείξει ότι οι «εσώτερες ή προσωπικές πεποιθήσεις» των παιδιών της πρώτης προσφεύγουσας είχαν παραβιαστεί, λόγω της παρουσίας του Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας, το Συμβούλιο είχε δημιουργήσει μια νέα υποχρέωση διασφάλισης του ότι το εκπαιδευτικό περιβάλλον ήταν εντελώς κοσμικό, υπερβαίνοντας έτσι το πεδίο εφαρμογής και τα όρια της δικαιοδοσίας του.

7. Η μη κυβερνητική οργάνωση Eurojuris

53. Η παρεμβαίνουσα οργάνωση συμφώνησε με τα συμπεράσματα του Συμβουλίου. Αφού υπενθύμισε τις σχετικές διατάξεις του ιταλικού θετικού δικαίου - και υπογραμμίζοντας τη συνταγματική αξία της αρχής της εκκοσμίκευσης - αναφέρθηκε στην αρχή που διατυπώθηκε με τη νομολογία του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία το σχολείο δεν θα πρέπει να είναι σε θέση να προσηλυτίζει ή να ηθικολογεί. Αναφέρθηκε, επίσης, στις περιπτώσεις στις οποίες το Δικαστήριο είχε εξετάσει το ζήτημα της χρήσης της ισλαμικής μαντήλας σε εκπαιδευτικά ιδρύματα. Συνέχισε επισημαίνοντας ότι η παρουσία Εσταυρωμένων σε ιταλικές αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων προβλεπόταν όχι από το νόμο, αλλά από τους κανονισμούς που κληρονομήθηκαν από τη φασιστική εποχή, οι οποίοι αντικατόπτριζαν σήμερα μια ομολογιακή αντίληψη του Κράτους, που ήταν ασυμβίβαστη με την αρχή της εκκοσμίκευσης που θεσπίζεται στο θετικό συνταγματικό δίκαιο. Απέρριψε σταθερά τη συλλογιστική του Ιταλικού

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

Διοικητικού Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία η πρόβλεψη της παρουσίας Εσταυρωμένων σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων εξακολουθούσε να είναι συμβατή με την αρχή αυτή, διότι συμβόλιζαν κοσμικές αξίες. Κατά την άποψή της, επρόκειτο για ένα θρησκευτικό σύμβολο το οποίο οι μη Χριστιανοί δεν αναγνώριζαν. Επιπλέον, υποχρεώνοντας τα σχολεία να τον εκθέτουν σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων, το Κράτος έδινε μια ιδιαίτερη διάσταση σε μια δεδομένη θρησκεία, εις βάρος του πλουραλισμού.

8. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις Διεθνής Επιτροπή Νομικών, Interights και Human Rights Watch

54. Οι παρεμβαίνουσες οργανώσεις υποστήριξαν ότι η υποχρεωτική έκθεση θρησκευτικών συμβόλων, όπως ο Εσταυρωμένος, σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων ήταν ασυμβίβαστη με την αρχή της ουδετερότητας και τα κατοχυρωμένα δικαιώματα των μαθητών και των γονέων τους, βάσει του Άρθρου 9 της Συνθήκης και του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1. Κατά την άποψή τους, ο εκπαιδευτικός πλουραλισμός ήταν μια θεσμοθετημένη αρχή, η οποία επιβεβαιωνόταν όχι μόνο από τη νομολογία του Δικαστηρίου, αλλά και από τη νομολογία ενός αριθμού ανωτάτων δικαστηρίων και σε διάφορα διεθνή όργανα. Επιπλέον, η νομολογία του Δικαστηρίου υποστήριζε το καθήκον ουδετερότητας και αμεροληψίας του Κράτους μεταξύ των θρησκευτικών δοξασιών, κατά την παροχή δημόσιων υπηρεσιών, συμπεριλαμβανόμενης και της εκπαίδευσης. Τόνισαν ότι η αρχή της αμεροληψίας αναγνωριζόταν όχι μόνον από το ιταλικό, το ισπανικό και το γερμανικό Συνταγματικά Δικαστήρια, αλλά και, κυρίως, από το γαλλικό Conseil d'Etat και το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο. Πρόσθεσαν ότι, όπως είχαν κρίνει πολλά ανώτατα δικαστήρια, η κρατική ουδετερότητα μεταξύ των θρησκευτικών πεποιθήσεων ήταν ιδιαίτερα σημαντική στην αίθουσα διδασκαλίας, επειδή, όντας το σχολείο υποχρεωτικό, τα παιδιά ήταν ευάλωτα στην κατήχηση σε αυτό. Συνέχισαν επαναλαμβάνοντας τη διαπίστωση του Δικαστηρίου ότι, αν και η Συνθήκη δεν εμπόδιζε τα Κράτη να μεταδίδουν, μέσω της διδασκαλίας ή της εκπαίδευσης, πληροφορίες ή

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

γνώσεις θρησκευτικού ή φιλοσοφικού είδους, θα έπρεπε να διασφαλίζουν ότι αυτό γίνεται με αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό τρόπο, και χωρίς καμία κατήχηση. Τόνισαν ότι το ίδιο ίσχυε για όλες τις λειτουργίες που διενεργούνται στον τομέα της εκπαίδευσης και της διδασκαλίας, συμπεριλαμβανόμενης και της οργάνωσης του σχολικού περιβάλλοντος.

9. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις Zentralkomitee der deutschen katholiken, Semaines sociales de France και Associazioni Cristiane lavoratori italiani

55. Οι παρεμβαίνουσες οργανώσεις δήλωσαν ότι συμφωνούσαν με το Συμβούλιο ως προς το ότι, ενώ ο Εσταυρωμένος είχε μια πλουραλιστική έννοια, ήταν, κυρίως, το κεντρικό σύμβολο του Χριστιανισμού. Πρόσθεσαν, ωστόσο, ότι διαφωνούσαν με το συμπέρασμά του, και ότι τους ήταν δύσκολο να κατανοήσουν πώς η παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας θα μπορούσε να είναι «συναισθηματικά ενοχλητική» για κάποιους μαθητές ή να εμποδίζει την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης τους. Κατά την άποψή τους, η παρουσία του και μόνο δεν μπορεί να εξομοιωθεί με ένα θρησκευτικό ή φιλοσοφικό μήνυμα. Θα πρέπει, μάλλον, να ερμηνευθεί ως ένας παθητικός τρόπος μετάδοσης βασικών ηθικών αξιών. Το ζήτημα, συνεπώς, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στην αρμοδιότητα του Κράτους, κατά τη λήψη αποφάσεων σχετικά με τη διδακτέα ύλη στα σχολεία. Οι γονείς έπρεπε να δεχτούν ότι ορισμένες πτυχές της δημόσιας σχολικής εκπαίδευσης δεν θα μπορούσαν να είναι σε απόλυτη συμφωνία με τις πεποιθήσεις τους. Πρόσθεσαν ότι η απόφαση ενός Κράτους να εκθέτει Εσταυρωμένους σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων δεν σήμαινε ότι επιδίωκε το σκοπό της κατήχησης που απαγορεύεται από το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1. Ισχυρίστηκαν ότι θα έπρεπε να βρεθεί μια ισορροπία στην προκειμένη υπόθεση μεταξύ των δικαιωμάτων και των συμφερόντων των πιστών και των μη πιστών, μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ατόμων και των έννομων συμφερόντων της κοινωνίας, καθώς και μεταξύ της διαμόρφωσης των προτύπων που σχετίζονται με τα θεμελιώδη δικαιώματα και τη διατήρηση της ποικιλομορφίας που υπάρχει

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

στην Ευρώπη. Κατά την άποψή τους, το Δικαστήριο θα έπρεπε να παρέχει ένα ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως στα Κράτη-Μέλη στον τομέα αυτό, επειδή η οργάνωση της σχέσης μεταξύ του Κράτους και της θρησκείας διέφερε από τη μία χώρα στην άλλη και - ιδίως όσον αφορά στη θέση της θρησκείας στα δημόσια σχολεία - ήταν βαθιά ριζωμένη στην ιστορία, την παράδοση και τον πολιτισμό μιας χώρας.

10. Τριάντα τρία μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ενεργώντας συλλογικά

56. Οι παρεμβαίνοντες επεσήμαναν ότι το Δικαστήριο δεν ήταν συνταγματικό δικαστήριο και όφειλε να σεβαστεί την αρχή της επικουρικότητας και να αναγνωρίσει ένα ιδιαίτερα ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως προς όφελος των Συμβαλλομένων Κρατών, όχι μόνο όσον αφορά στη σχέση μεταξύ Κράτους και θρησκείας, αλλά και όταν ασκούν τα καθήκοντά τους στον τομέα της εκπαίδευσης και της διδασκαλίας. Κατά την άποψή τους, λαμβάνοντας μια απόφαση της οποίας το αποτέλεσμα θα ήταν να καταστεί υποχρεωτική η αφαίρεση θρησκευτικών συμβόλων από δημόσια σχολεία, το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως θα έστειλε ένα ριζοσπαστικό ιδεολογικό μήνυμα. Πρόσθεσαν ότι ήταν σαφές από τη νομολογία του Δικαστηρίου ότι ένα Κράτος το οποίο, για λόγους που απορρέουν από την ιστορία ή την παράδοσή του, έδειχνε μια προτίμηση για μια συγκεκριμένη θρησκεία δεν υπερέβαινε το εν λόγω περιθώριο. Ως εκ τούτου, κατά τη γνώμη τους, η έκθεση Εσταυρωμένων σε δημόσια κτίρια δεν ερχόταν σε αντίθεση με τη Συνθήκη, και η παρουσία θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιο χώρο δεν θα πρέπει να θεωρείται ως μια μορφή κατήχησης, αλλά ως έκφραση μιας πολιτιστικής ενότητας και ταυτότητας. Προσθέτουν ότι, στο συγκεκριμένο αυτό πλαίσιο, τα θρησκευτικά σύμβολα είχε μια κοσμική διάσταση και, συνεπώς, δεν θα έπρεπε να αφαιρεθούν.

Δ. Η εκτίμηση του Δικαστηρίου

57. Κατ' αρχάς, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι το μόνο ζήτημα που τίθεται ενώπιόν του αφορά στη συμβατότητα, υπό το φως των περιστάσεων της υπόθεσης, της παρουσίας Εσταυρωμένων σε ιταλικές αίθουσες διδασκαλίας

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

δημόσιων σχολείων προς τις απαιτήσεις του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 και του Άρθρου 9 της Συνθήκης.

Έτσι, δεν απαιτείται, στην υπόθεση αυτή, να εξεταστεί το ζήτημα της παρουσίας Εσταυρωμένων σε χώρους άλλους από αυτούς των δημόσιων σχολείων. Ούτε το Δικαστήριο οφείλει να αποφανθεί σχετικά με τη συμβατότητα της παρουσίας Εσταυρωμένων σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων προς την αρχή της εκκοσμίκευσης, όπως αυτή κατοχυρώνεται από το ιταλικό δίκαιο.

58. Δεύτερον, το Δικαστήριο τονίζει ότι οι υποστηρικτές της εκκοσμίκευσης είναι σε θέση να καταθέσουν επιχειρήματα για απόψεις που φθάνουν το «επίπεδο της πειστικότητας, της σοβαρότητας, της συνοχής και της σπουδαιότητας», τα οποία απαιτούνται προκειμένου να θεωρούνται «πεποιθήσεις» κατά την έννοια των Άρθρων 9 της Συνθήκης και 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 (βλέπε Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 25 Φεβρουαρίου 1982, § 36, Σειρά Α, αριθ. 48). Πιο συγκεκριμένα, οι απόψεις τους πρέπει να θεωρούνται ως «φιλοσοφικές πεποιθήσεις», κατά την έννοια της δεύτερης πρότασης του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, δεδομένου ότι είναι αντάξιες «σεβασμού σε μια δημοκρατική κοινωνία», δεν είναι ασυμβίβαστες με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δεν έρχονται σε αντίθεση με το θεμελιώδες δικαίωμα του παιδιού στην εκπαίδευση (αυτόθι).

1. Τα επιχειρήματα της πρώτης προσφεύγουσας

α. Γενικές αρχές

59. Το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, στον τομέα της εκπαίδευσης και της διδασκαλίας, το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 είναι, κατ' αρχήν, ο ειδικός νόμος σε σχέση με το Άρθρο 9 της Συνθήκης. Αυτό συμβαίνει, τουλάχιστον, όταν, όπως στην προκειμένη υπόθεση, η διαφορά αφορά στην υποχρέωση που προβλέπεται για τα Συμβαλλόμενα Κράτη, με τη δεύτερη πρόταση του Άρθρου 2, να σέβονται, κατά την άσκηση των καθηκόντων που αναλαμβάνουν στον τομέα αυτό, το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν εκπαίδευση και διδασκαλία σύμφωνες με τις θρησκευτικές

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις (βλ. Folgerø και άλλοι κατά Νορβηγίας [GC], αριθ. 15472/02, § 84, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 2007-VIII, § 84).

Η εν λόγω καταγγελία θα πρέπει, επομένως, να εξεταστεί, κυρίως, από την άποψη της δεύτερης πρότασης του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 (βλέπε, επίσης, Appel-Irgang και λοιποί κατά Γερμανίας (dec.), αριθ. 45216/07, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 2009 -...).

60. Ωστόσο, η διάταξη αυτή θα πρέπει να αναγνωστεί λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο την πρώτη πρόταση του ίδιου Άρθρου, αλλά και, ιδίως, το Άρθρο 9 της Συνθήκης (βλέπε, για παράδειγμα, Folgerø, ό.π., § 84), το οποίο εγγυάται την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, συμπεριλαμβανόμενης και της ελευθερίας να μην ανήκει κανείς σε μια θρησκεία, και το οποίο επιβάλλει στα Συμβαλλόμενα Κράτη ένα «καθήκον ουδετερότητας και αμεροληψίας».

Συναφώς, πρέπει να επισημανθεί ότι τα Κράτη έχουν την ευθύνη να διασφαλίζουν, κατά τρόπο αμερόληπτο και αμερόληπτο, την άσκηση των διαφόρων θρησκειών, δογμάτων και πεποιθήσεων. Ο ρόλος τους είναι να συμβάλουν στη διατήρηση της δημόσιας τάξης, της θρησκευτικής αρμονίας και της ανοχής σε μια δημοκρατική κοινωνία, ιδίως μεταξύ αντιπάλων ομάδων (βλέπε, για παράδειγμα, Leyla Şahin κατά Τουρκίας [GC], αριθ. 44774/98, § 107, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 2005-XI). Αυτό αφορά τόσο στις σχέσεις μεταξύ πιστών όσο και μεταξύ μη πιστών και στις σχέσεις μεταξύ των υποστηρικτών διαφόρων δογμάτων, θρησκειών και πεποιθήσεων.

61. Η λέξη «σεβασμός» στο Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 σημαίνει κάτι περισσότερο από «αναγνώριση» ή «λήψη υπόψη». Πέραν μιας, κυρίως, αρνητικής δέσμευσης, συνεπάγεται κάποια θετική υποχρέωση εκ μέρους του Κράτους (βλέπε Campbell και Cosans, ό.π., § 37).

Παρ' όλα αυτά, οι απαιτήσεις της έννοιας του «σεβασμού», η οποία εμφανίζεται, επίσης, στο Άρθρο 8 της Συνθήκης, διαφέρουν σημαντικά από περίπτωση σε περίπτωση, δεδομένης της ποικιλίας των πρακτικών που

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

ακολουθούνται και των καταστάσεων που επικρατούν στα Συμβαλλόμενα Κράτη. Ως αποτέλεσμα αυτού, τα Συμβαλλόμενα Κράτη έχουν ένα ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως κατά τον καθορισμό των μέτρων που πρέπει να λαμβάνονται προκειμένου να διασφαλιστεί η συμμόρφωση με τη Συνθήκη, λαμβάνοντας δεόντως υπόψη τις ανάγκες και τους πόρους της κοινότητας και των ατόμων. Στο πλαίσιο του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, η έννοια αυτή συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, ότι η διάταξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί με την έννοια ότι οι γονείς μπορούν να απαιτούν από το Κράτος να παρέχει μια συγκεκριμένη μορφή διδασκαλίας (βλ. Bulski κατά Πολωνίας (dec.), αριθ. 46254/99 και 31888/02).

62. Το Δικαστήριο παραπέμπει, επίσης, στη νομολογία του σχετικά με τη θέση της θρησκείας στο σχολικό πρόγραμμα σπουδών (βλ., κατ' ουσίαν, Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας, 7 Δεκεμβρίου 1976, § § 50-53, Σειρά Α, αριθ. 23, Folgerø, ό.π., § 84, και Hasan και Eylem Zengin κατά Τουρκίας, αριθ. 1448-1404, § § 51 και 52, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 2007-XI).

Σύμφωνα με τις εν λόγω αρχές, η διαμόρφωση και ο σχεδιασμός του προγράμματος σπουδών εμπίπτουν στην αρμοδιότητα των Συμβαλλομένων Κρατών. Κατ' αρχήν, δεν εναπόκειται στο Δικαστήριο να αποφανθεί επί τέτοιου είδους ερωτημάτων, καθώς οι λύσεις μπορούν, νομίμως, να διαφέρουν ανάλογα με τη χώρα και την ιστορική περίοδο.

Ειδικότερα, η δεύτερη φράση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 δεν εμποδίζει τα Κράτη-Μέλη να μεταδίδουν, μέσω της διδασκαλίας ή της εκπαίδευσης, πληροφορίες ή γνώσεις άμεσα ή έμμεσα θρησκευτικής ή φιλοσοφικής φύσης. Δεν επιτρέπει καν στους γονείς να αντιτάσσονται στην ενσωμάτωση της εν λόγω διδασκαλίας ή εκπαίδευσης στο σχολικό πρόγραμμα σπουδών.

Από την άλλη πλευρά, καθώς στόχος της είναι να διαφυλάξει τη δυνατότητα του πλουραλισμού στην εκπαίδευση, απαιτεί από το Κράτος, κατά την άσκηση των καθηκόντων του όσον αφορά στην εκπαίδευση και τη διδασκαλία, να μεριμνά ώστε οι πληροφορίες και η γνώση που

περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα σπουδών να μεταφέρονται με έναν αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό τρόπο, επιτρέποντας στους μαθητές να αναπτύσσουν ένα κριτικό πνεύμα, ιδίως σε σχέση με τη θρησκεία, σε μια ήρεμη ατμόσφαιρα, χωρίς κανένα προσηλυτισμό. Το Κράτος απαγορεύεται να επιδιώκει σκοπούς κατήχησης οι οποίοι μπορεί να θεωρηθούν ότι δεν σέβονται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Αυτό είναι το όριο που δεν πρέπει να υπερβαίνουν τα Κράτη (βλ. προπαρατεθείσες αποφάσεις της παρούσας παραγράφου, § § 53, 84 (η) και 52 αντίστοιχα).

β. Εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών της υποθέσεως υπό το πρίσμα των ανωτέρω αρχών

63. Το Δικαστήριο δεν δέχεται το επιχείρημα της Κυβέρνησης ότι η υποχρέωση που προβλέπεται για τα Συμβαλλόμενα Κράτη, με τη δεύτερη πρόταση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, αφορά μόνο στο περιεχόμενο των σχολικών προγραμμάτων σπουδών, ώστε το ζήτημα της παρουσίας Εσταυρωμένων σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων να μην εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του.

Είναι αλήθεια ότι ορισμένες υποθέσεις, στις οποίες το Δικαστήριο εξέτασε τη διάταξη αυτή, αφορούσαν στο περιεχόμενο και την εφαρμογή του σχολικού προγράμματος σπουδών. Παρ' όλα αυτά, όπως έχει ήδη τονίσει το Δικαστήριο, η υποχρέωση των Συμβαλλόμενων Κρατών να σέβονται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων δεν ισχύει μόνο για το περιεχόμενο της διδασκαλίας και τον τρόπο που αυτή παρέχεται. Τα δεσμεύει «κατά την άσκηση» όλων των «καθηκόντων» τους - σύμφωνα με τους όρους της δεύτερης πρότασης του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 - τα οποία αναλαμβάνουν σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία (βλ. ουσιαστικά Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen, ό.π., § 50, Βαλσαμής κατά Ελλάδα, 18 Δεκεμβρίου 1996, § 27, Εκθέσεις Κρίσεων και Αποφάσεων 1996-VI, Hasan και Eylem Zengin, ό.π., § 49, και Folgerø, ό.π., § 84). Αυτό συμπεριλαμβάνει, χωρίς καμία αμφιβολία, την οργάνωση του σχολικού περιβάλλοντος, όπου το εγχώριο δίκαιο αναθέτει το καθήκον αυτό

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

στις δημόσιες αρχές.

Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να τεθεί η παρουσία Εσταυρωμένων στις ιταλικές αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων (βλέπε Άρθρο 118 του βασιλικού διατάγματος αριθ. 965 της 30ης Απριλίου 1924, Άρθρο 119 του βασιλικού διατάγματος αριθ. 1297 της 26ης Απριλίου 1928 και Άρθρα 159 και 190 του νομοθετικού διατάγματος 297 της 16ης Απριλίου 1994 - παράγραφοι 14 και 19 ανωτέρω).

64. Σε γενικές γραμμές, το Δικαστήριο κρίνει ότι, όταν η οργάνωση του σχολικού περιβάλλοντος είναι θέμα των δημόσιων αρχών, το καθήκον αυτό πρέπει να θεωρηθεί ως καθήκον αναλαμβανόμενο από το Κράτος σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, υπό την έννοια της δεύτερης πρότασης του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1.

65. Επομένως, η απόφαση κατά πόσον θα πρέπει να υφίστανται Εσταυρωμένοι σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων αποτελεί μέρος των καθηκόντων που αναλαμβάνει το εναγόμενο Κράτος σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία και, συνεπώς, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της δεύτερης πρότασης του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ.

1. Αυτό την καθιστά ένα τομέα στον οποίο εμπλέκεται η υποχρέωση του Κράτους να σέβεται το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη διδασκαλία των τέκνων τους, σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις.

66. Το Δικαστήριο θεωρεί, περαιτέρω, ότι ο Εσταυρωμένος είναι, πάνω απ' όλα, ένα θρησκευτικό σύμβολο. Τα εθνικά δικαστήρια κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα και, σε κάθε περίπτωση, η Κυβέρνηση δεν αμφισβήτησε το γεγονός αυτό. Το ερώτημα αν ο Εσταυρωμένος χρεώνεται με οποιοδήποτε άλλο νόημα, πέρα από το θρησκευτικό συμβολισμό του, δεν έχει αποφασιστική σημασία σε αυτό το στάδιο της συλλογιστικής του Δικαστηρίου.

Δεν υφίστανται αποδεικτικά στοιχεία ενώπιον του Δικαστηρίου ότι η έκθεση ενός θρησκευτικού συμβόλου σε τοίχους της αίθουσας διδασκαλίας μπορεί να ασκήσει επιρροή στους μαθητές και, έτσι, δεν μπορεί ευλόγως να

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

υποστηριχθεί ότι αυτό έχει ή δεν έχει επίδραση σε νεαρά άτομα, των οποίων οι πεποιθήσεις βρίσκονται ακόμη στο στάδιο της διαμόρφωσης.

Ωστόσο, είναι κατανοητό ότι η πρώτη προσφεύγουσα μπορεί να αντιληφθεί στην έκθεση Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων, στα οποία φοίτησαν, στο παρελθόν, τα παιδιά της, μια έλλειψη σεβασμού εκ μέρους του Κράτους για το δικαίωμά της να διασφαλίσει την εκπαίδευση και τη διδασκαλία τους σύμφωνα με τις δικές της φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Έστω και έτσι όμως, η υποκειμενική αντίληψη της προσφεύγουσας δεν είναι, από μόνη της, αρκετή για να αποδειχθεί μια παράβαση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1.

67. Η Κυβέρνηση, από την πλευρά της, εξήγησε ότι η παρουσία Εσταυρωμένων σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων, όντας το αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης της Ιταλίας, γεγονός που της έδωσε όχι μόνο μια θρησκευτική χροιά, αλλά και μια χροιά συνδεδεμένη με την ταυτότητα, αντιστοιχούσε τώρα σε μια παράδοση που θεωρούσε σημαντικό να διαιωνίσει. Πρόσθεσε ότι, πέρα από τη θρησκευτική του έννοια, ο Εσταυρωμένος συμβόλιζε τις αρχές και τις αξίες που διαμόρφωσαν τα θεμέλια της δημοκρατίας και του δυτικού πολιτισμού, και ότι η παρουσία του στις αίθουσες διδασκαλίας ήταν, για το λόγο αυτό, δικαιολογημένη.

68. Το Δικαστήριο κρίνει ότι η απόφαση για το εάν θα διαιωνιστεί ή όχι μια παράδοση εμπίπτει, κατ' αρχήν, στο περιθώριο εκτιμήσεως του εναγόμενου Κράτους. Το Δικαστήριο πρέπει επιπλέον να λάβει υπόψη το γεγονός ότι η Ευρώπη χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλομορφία μεταξύ των Κρατών που την απαρτίζουν, ιδιαίτερα στη σφαίρα της πολιτιστικής και της ιστορικής εξέλιξης. Υπογραμμίζει, ωστόσο, ότι η αναφορά σε μια παράδοση δεν μπορεί να απαλλάξει ένα συμβαλλόμενο Κράτος από την υποχρέωσή του να σέβεται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που κατοχυρώνονται στη Συνθήκη και τα Πρωτόκολλά της.

Όσον αφορά στην άποψη της Κυβέρνησης σχετικά με την έννοια του Εσταυρωμένου, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι το Consiglio di Stato και το Ακυρωτικό Δικαστήριο έχουν αποκλίνουσες απόψεις σχετικά με αυτό και

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο δεν έχει αποφανθεί (βλ. σκέψεις 16 και 23 ανωτέρω). Δεν εναπόκειται στο Δικαστήριο να λάβει θέση σχετικά με μια εσωτερική συζήτηση μεταξύ εθνικών δικαστηρίων.

69. Γεγονός παραμένει ότι τα Συμβαλλόμενα Κράτη διαθέτουν ένα περιθώριο εκτιμήσεως στην προσπάθειά τους να συμβιβάσουν την άσκηση των καθηκόντων που αναλαμβάνουν σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, όσον αφορά στο δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν την εν λόγω εκπαίδευση και διδασκαλία, σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις (βλ. παραγράφους 61-62 ανωτέρω).

Αυτό ισχύει για την οργάνωση του σχολικού περιβάλλοντος και για τον καθορισμό και το σχεδιασμό του προγράμματος σπουδών (όπως έχει ήδη επισημάνει το Δικαστήριο: βλ., κατ' ουσίαν, τις προπαρατεθείσες αποφάσεις στις υποθέσεις των Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen, § § 50-53, Folgerø, § 84, και Zengin, § § 51-52, παράγραφος 62). Συνεπώς, το Δικαστήριο οφείλει, κατ' αρχήν, να σέβεται τις αποφάσεις των Συμβαλλόμενων Κρατών στα θέματα αυτά, συμπεριλαμβανόμενου και του χώρου που παραχωρούν στη θρησκεία, υπό την προϋπόθεση ότι οι αποφάσεις αυτές δεν θα οδηγούν σε μια μορφή κατήχησης (ό.π.).

70. Το Δικαστήριο καταλήγει, εν προκειμένω, ότι η απόφαση ως προς το κατά πόσον θα πρέπει να υφίστανται Εσταυρωμένοι σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων είναι, κατ' αρχήν, ένα θέμα που εμπίπτει στο περιθώριο εκτιμήσεως του εναγόμενου Κράτους. Επιπλέον, το γεγονός ότι δεν υπάρχει ευρωπαϊκή συναίνεση σχετικά με το ζήτημα της παρουσίας θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσια σχολεία (βλ. παραγράφους 26-28 ανωτέρω) συνηγορεί υπέρ της προσέγγισης αυτής.

Αυτό το περιθώριο εκτιμήσεως, ωστόσο, συμβαδίζει με την ευρωπαϊκή εποπτεία (βλ., για παράδειγμα, τηρουμένων των αναλογιών, Leyla Sahin, ό.π., § 110), ενώ το έργο του Δικαστηρίου στην προκειμένη υπόθεση είναι να προσδιορίσει αν έχει ξεπεραστεί το όριο που αναφέρεται στην παράγραφο 69 ανωτέρω.

71. Συναφώς, είναι αληθές ότι, θεσπίζοντας την παρουσία Εσταυρωμένων

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων - ένα σύμβολο το οποίο, ακόμη και αν δεν του έχει αποδοθεί, επιπλέον, μια κοσμική συμβολική αξία, αναμφίβολα αναφέρεται στο Χριστιανισμό -, οι κανονισμοί παραχωρούν στην πλειοψηφούσα θρησκείας της χώρας κυρίαρχη προβολή στο σχολικό περιβάλλον.

Αυτό δεν αρκεί από μόνο του, ωστόσο, προκειμένου να υποδηλώσει μια διαδικασία κατήχησης εκ μέρους του εναγομένου Κράτους και να αποδείξει μια παραβίαση των προϋποθέσεων του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1.

Το Δικαστήριο παραπέμπει στο σημείο αυτό, τηρουμένων των αναλογιών, στις προαναφερθείσες αποφάσεις για τις υποθέσεις *Folgerø* και *Zengin*. Στην υπόθεση *Folgerø*, στην οποία κλήθηκε να εξετάσει το περιεχόμενο των μαθημάτων «Χριστιανισμού, Θρησκείας και Φιλοσοφίας» (KRL), διαπίστωσε ότι το γεγονός ότι η εξεταστέα ύλη έδινε μεγαλύτερο μερίδιο στη γνώση της Χριστιανικής θρησκείας από ό,τι σε εκείνη των άλλων θρησκειών και φιλοσοφιών, δεν θα μπορούσε από μόνο του να θεωρηθεί ως απόκλιση από τις αρχές του πλουραλισμού και της αντικειμενικότητας που ισοδυναμεί με κατήχηση. Εξήγησε ότι, λόγω της θέσης που κατέχει ο Χριστιανισμός στην ιστορία και την παράδοση του εναγόμενου Κράτους - Νορβηγία - το ζήτημα αυτό έπρεπε να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στο περιθώριο εκτιμήσεως που του παρέχεται κατά το σχεδιασμό και καθορισμό των προγραμμάτων σπουδών (βλ. *Folgerø*, προπαρατεθείσα ανωτέρω απόφαση, § 89). Κατέληξε σε παρόμοιο συμπέρασμα, στο πλαίσιο των μαθημάτων «θρησκευτικής κουλτούρας και ηθικής» στα τουρκικά σχολεία, όπου το πρόγραμμα σπουδών δίνει μεγαλύτερη σημασία στη γνώση του Ισλάμ, με την αιτιολογία ότι, παρά τον κοσμικό χαρακτήρα του Κράτους, το Ισλάμ ήταν η πλειοψηφούσα θρησκεία που ασκείται στην Τουρκία (βλ. *Zengin*, ό.π., § 63).

72. Επιπλέον, ένας Εσταυρωμένος σε έναν τοίχο είναι, ουσιαστικά, ένα παθητικό σύμβολο και αυτό το σημείο είναι σημαντικό, κατά τη γνώμη του Δικαστηρίου, λαμβάνοντας, ιδιαίτερα, υπόψη την αρχή της ουδετερότητας

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

(βλ. ανωτέρω, παράγραφος 60). Δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει κάποια επίδραση στους μαθητές, συγκρίσιμη με εκείνη του διδακτικού λόγου ή της συμμετοχής σε θρησκευτικές δραστηριότητες (βλ. στα σημεία αυτά Folgerø και Zengin, ό.π., § 94 και § 64 αντίστοιχα).

73. Το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, στην απόφασή του της 3ης Νοεμβρίου 2009, το Συμβούλιο συμφώνησε με το επιχείρημα ότι η έκθεση Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας θα είχε σημαντικό αντίκτυπο για τους δεύτερο και τρίτο προσφεύγοντες, ηλικίας έντεκα και δεκατριών ετών τότε. Το Συμβούλιο έκρινε ότι, στο πλαίσιο της δημόσιας εκπαίδευσης, οι Εσταυρωμένοι, οι οποίοι ήταν αδύνατο να μην παρατηρηθούν στην αίθουσα διδασκαλίας, γίνονταν, κατ' ανάγκη, αντιληπτοί ως αναπόσπαστο μέρος του σχολικού περιβάλλοντος και θα μπορούσαν, επομένως, να θεωρηθούν ως «ισχυρά εξωτερικά σύμβολα», κατά την έννοια της απόφασης Dahlab, ό.π. (βλ. § § 54 και 55 της απόφασης).

Το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως δεν συμφωνεί με την προσέγγιση αυτή. Θεωρεί ότι η απόφαση αυτή δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως βάση στην προκειμένη υπόθεση, επειδή τα πραγματικά περιστατικά των δύο αυτών υποθέσεων είναι εντελώς διαφορετικά.

Επισημαίνει ότι η υπόθεση Dahlab αφορούσε το μέτρο που απαγόρευε στην προσφεύγουσα να φορά την ισλαμική μαντήλα, ενώ δίδασκε, πράγμα το οποίο είχε ως στόχο να προστατεύσει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μαθητών και των γονέων τους και να εφαρμόσει την αρχή της δογματικής ουδετερότητας στα σχολεία που κατοχυρώνεται στο εσωτερικό δίκαιο. Μετά την παρατήρηση ότι οι αρχές είχαν δεόντως σταθμίσει τα ανταγωνιστικά συμφέροντα που διακυβευόνταν, το Δικαστήριο έκρινε, λαμβάνοντας υπόψη, κυρίως, τη μικρή ηλικία των παιδιών για τα οποία ήταν υπεύθυνη η προσφεύγουσα, ότι οι αρχές δεν υπερέβησαν το περιθώριο εκτιμήσεως τους.

74. Επιπλέον, τα αποτελέσματα της μεγαλύτερης προβολής που παρέχει στο Χριστιανισμό η παρουσία του Εσταυρωμένου στα σχολεία πρέπει να τεθούν περαιτέρω υπό προοπτική, εξετάζοντας τα ακόλουθα σημεία. Πρώτον, η

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

παρουσία Εσταυρωμένων δεν σχετίζεται με την υποχρεωτική διδασκαλία για το Χριστιανισμό (βλέπε τα στοιχεία συγκριτικού δικαίου που παρατίθενται στην υπόθεση Zengin, ό.π., § 33). Δεύτερον, σύμφωνα με τις ενδείξεις που παρέχονται από την Κυβέρνηση, η Ιταλία ανοίγει το σχολικό περιβάλλον, παράλληλα, και σε άλλες θρησκείες. Η Κυβέρνηση ανέφερε, στο πλαίσιο αυτό, ότι δεν απαγορευόταν στους μαθητές να φορούν ισλαμική μαντήλα ή άλλα σύμβολα ή ενδύματα που έχουν θρησκευτική χροιά. Εναλλακτικές ρυθμίσεις ήταν δυνατές, προκειμένου να βοηθήσουν την εκπαίδευση να ταιριάζει με μη πλειοψηφικές θρησκευτικές πρακτικές. Η αρχή και το τέλος του Ραμαζανιού «γιορτάζονταν συχνά» στα σχολεία, και μια προαιρετική θρησκευτική εκπαίδευση θα μπορούσε να οργανωθεί στα σχολεία για «όλα τα αναγνωρισμένα θρησκευτικά δόγματα» (βλ. ανωτέρω παράγραφος 39). Επιπλέον, τίποτα δεν υποδήλωνε ότι οι αρχές δεν ήταν ανεκτικές με τους μαθητές που πίστευαν σε άλλες θρησκείες, ήταν άθεοι ή υποστήριζαν μη θρησκευτικές φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

Επιπλέον, οι προσφεύγοντες δεν υποστήριζαν ότι η παρουσία του Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας είχε διευκολύνει την ανάπτυξη διδακτικών πρακτικών με προσηλυτιστική τάση, ούτε ισχυρίστηκαν ότι ο δεύτερος και ο τρίτος προσφεύγοντες είχαν ποτέ βιώσει προκατειλημμένη αναφορά στην παρουσία αυτή από ένα δάσκαλο, κατά την άσκηση των καθηκόντων του.

75. Τέλος, το Δικαστήριο σημειώνει ότι η πρώτη προσφεύγουσα διατήρησε πλήρως το δικαίωμα της, ως γονέα, να διαφωτίζει και να συμβουλεύει τα παιδιά της, να ασκεί, σε σχέση με αυτά, τα φυσικά της καθήκοντα ως εκπαιδευτικός και να τα καθοδηγεί σε μια πορεία σύμφωνη με τις δικές της φιλοσοφικές πεποιθήσεις (βλέπε, ειδικότερα, Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen και Βαλσαμής, ό.π., § 54 και 31 αντίστοιχα).

76. Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι, αποφασίζοντας να διατηρήσουν τους Εσταυρωμένους στις αίθουσες διδασκαλίας των δημόσιων σχολείων στα οποία φοιτούσαν τα παιδιά της πρώτης προσφεύγουσας, οι αρχές ενήργησαν εντός των ορίων του περιθωρίου εκτιμήσεως που παραχωρείται στο

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athènes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

εναγόμενο Κράτος, στα πλαίσια της υποχρέωσής του να σέβεται, κατά την άσκηση των καθηκόντων που αναλαμβάνει σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν την εν λόγω εκπαίδευση και διδασκαλία σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις.

77. Το Δικαστήριο καταλήγει, επομένως, ότι δεν υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 σε σχέση με την πρώτη προσφεύγουσα. Θεωρεί, εξάλλου, ότι δεν υπάρχει χωριστό ζήτημα που να απορρέει από το Άρθρο 9 της Συνθήκης.

2. Η περίπτωση των δεύτερου και του τρίτου προσφευγόντων

78. Το Δικαστήριο κρίνει ότι, όταν αναγνωστεί όπως θα έπρεπε, υπό το πρίσμα του Άρθρου 9 της Συνθήκης και της δεύτερης πρότασης του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, η πρώτη φράση της εν λόγω διάταξης εγγυάται στους μαθητές το δικαίωμα στην εκπαίδευση, με μορφή που να σέβεται το δικαίωμά τους να πιστεύουν ή να μην πιστεύουν. Κατά συνέπεια, αντιλαμβάνεται γιατί οι μαθητές που είναι υπέρ της εκκοσμίκευσης μπορούν να αντιληφθούν στην παρουσία Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων όπου φοιτούν, μια παραβίαση των δικαιωμάτων που αντλούν από τις εν λόγω διατάξεις.

Ωστόσο, θεωρεί ότι, για τους λόγους που παρατίθενται, σε συνδυασμό με την εξέταση της υπόθεσης της πρώτης προσφεύγουσας, δεν υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, σε σχέση με τους δεύτερο και τρίτο προσφεύγοντες. Θεωρεί, περαιτέρω, ότι δεν προκύπτει χωριστό ζήτημα για την υπόθεση, βάσει του Άρθρου 9 της Συνθήκης.

Π. ΕΠΙΚΑΛΟΥΜΕΝΗ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 14 ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ

79. Οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι, επειδή οι δεύτερος και τρίτος προσφεύγοντες είχαν εκτεθεί στον Εσταυρωμένο που εμφανίζεται στις αίθουσες διδασκαλίας του δημόσιου σχολείου όπου φοιτούσαν, και οι τρεις από αυτούς, αν και δεν ήταν Καθολικοί, είχαν υποστεί διακριτική διαφορά στη μεταχείριση, σε σχέση με τους Καθολικούς γονείς και τα παιδιά τους.

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

Υποστηρίζοντας ότι «οι αρχές που καθιερώνει το Άρθρο 9 της Συνθήκης και το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, ενισχύονται από τις διατάξεις του Άρθρου 14 της Συνθήκης», κατήγγειλαν την παραβίαση του τελευταίου Άρθρου, το οποίο ορίζει τα εξής:

«Η απόλαυση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που ορίζονται στη Συνθήκη θα διασφαλίζονται χωρίς διακρίσεις για οποιοδήποτε λόγο, όπως το φύλο, η φυλή, το χρώμα, η γλώσσα, η θρησκεία, οι πολιτικές ή άλλες πεποιθήσεις, η εθνική ή κοινωνική καταγωγή, η σχέση με μια εθνική μειονότητα, η περιουσία, η γέννηση ή μια άλλη κατάσταση.»

80. Το Συμβούλιο έκρινε ότι, λαμβανομένων υπόψη των περιστάσεων της υπόθεσης και του σκεπτικού που το οδήγησε να διαπιστώσει την παραβίαση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, σε συνδυασμό με το Άρθρο 9 της Συνθήκης, δεν υπήρχε λόγος να εξεταστεί η υπόθεση και βάσει του Άρθρου 14, είτε χωριστά είτε σε συνδυασμό με τις διατάξεις αυτές.

81. Το Δικαστήριο, το οποίο επισημαίνει ότι ελάχιστα επιχειρήματα έχουν παρουσιαστεί προς υποστήριξη της αιτιάσεως αυτής, επαναλαμβάνει ότι το Άρθρο 14 της Συνθήκης δεν έχει αυτοτελή ύπαρξη, δεδομένου ότι έχει αποτέλεσμα αποκλειστικά σε σχέση με την απόλαυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που διασφαλίζονται από τις άλλες ουσιώδεις διατάξεις της Συνθήκης και των Πρωτοκόλλων της.

Προχωρώντας στην υπόθεση ότι οι προσφεύγοντες επιθυμούσαν να διαμαρτυρηθούν για τις διακρίσεις όσον αφορά στην απόλαυση των δικαιωμάτων τους που εγγυάται το Άρθρο 9 της Συνθήκης και το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, λόγω του γεγονότος ότι δεν ήταν υποστηρικτές της καθολικής θρησκείας και ότι ο δεύτερος και ο τρίτος από αυτούς είχαν εκτεθεί στη θέα Εσταυρωμένων στις αίθουσες διδασκαλίας του δημόσιου σχολείου όπου φοιτούσαν, το Δικαστήριο δεν βλέπει στις καταγγελίες αυτές κανένα ζήτημα διαφορετικό από εκείνα που έχει ήδη κρίνει βάσει του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1. Επομένως, δεν υπάρχει λόγος εξέτασης αυτού του μέρους της προσφυγής.

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ ΑΥΤΟΥΣ, ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ

1. Κρίνει, με δεκαπέντε ψήφους υπέρ έναντι δύο κατά, ότι δεν υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 και ότι δεν απορρέει χωριστό ζήτημα από το Άρθρο 9 της Συνθήκης,

2. Κρίνει ομόφωνα ότι δεν υπάρχει λόγος εξέτασης της καταγγελίας βάσει του Άρθρου 14 της Συνθήκης.

Έγινε στην αγγλική και τη γαλλική γλώσσα, και εκφωνήθηκε σε δημόσια ακροαματική διαδικασία στο Κτίριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο Στρασβούργο, στις 18 Μαρτίου 2011.

Erik Fribergh Jean-Paul Costa

Γραμματέας Πρόεδρος

Σύμφωνα με το Άρθρο 45 § 2 της Συνθήκης και το Άρθρο 74 § 2 του Κανονισμού του Δικαστηρίου, επισυνάπτονται στην παρούσα απόφαση οι ακόλουθες χωριστές γνώμες:

(α) σύμφωνη γνώμη του Δικαστή Ροζάκη, από κοινού με το Δικαστή Vajić,

(β) σύμφωνη γνώμη του Δικαστή Bonello,

(γ) σύμφωνη γνώμη του Δικαστή Power,

(δ) διαφωνούσα γνώμη του Δικαστή Malinverni από κοινού με τη Δικαστή Kalaydjieva.

ΣΥΜΦΩΝΗ ΓΝΩΜΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗ ΡΟΖΑΚΗ ΑΠΟ ΚΟΙΝΟΥ
ΜΕ ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗ ΒΑΛΙĆ

Το κύριο ζήτημα που πρέπει να κριθεί στην παρούσα υπόθεση είναι το αποτέλεσμα της εφαρμογής του ελέγχου της αναλογικότητας στα πραγματικά περιστατικά. Αναλογικότητα μεταξύ, αφενός, του δικαιώματος των γονέων να διασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη διδασκαλία των παιδιών τους, σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις, και, από την άλλη πλευρά, του δικαιώματος ή του συμφέροντος ενός, τουλάχιστον, πολύ μεγάλου τμήματος της κοινωνίας να εκθέτει θρησκευτικά σύμβολα, ως εκδήλωση θρησκείας ή πεποίθησης. Κατά συνέπεια, και οι δύο οι ανταγωνιστικές αξίες που ενέχονται στην υπόθεση αυτή προστατεύονται ταυτόχρονα από τη Συνθήκη, μέσω του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 (ο ειδικός νόμος), σε συνδυασμό με το Άρθρο 9 της Συνθήκης, κατά το μέτρο που αφορά στους γονείς, καθώς και το Άρθρο 9 της Συνθήκης, κατά το μέτρο που αφορά στα δικαιώματα της κοινωνίας.

Όσον αφορά, πρώτον, στο δικαίωμα των γονέων, η απόφαση του Δικαστηρίου υπογραμμίζει ότι η λέξη «σεβασμός στη δεύτερη πρόταση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 «σημαίνει κάτι περισσότερο από 'αναγνώριση' ή 'λήψη υπόψη'. Πέραν της, κυρίως, αρνητικής υποχρέωσης, συνεπάγεται κάποια θετική υποχρέωση εκ μέρους του Κράτους» (βλ. παράγραφο 61 της απόφασης). Ωστόσο, ο σεβασμός που οφείλεται στους γονείς, ακόμα και με τη μορφή κάποιας θετικής υποχρέωσης, «δεν εμποδίζει τα Κράτη να μεταδώσουν, μέσω της διδασκαλίας ή της εκπαίδευσης, πληροφορίες ή γνώσεις άμεσα ή έμμεσα θρησκευτικού ή φιλοσοφικού χαρακτήρα. Δεν επιτρέπει καν στους γονείς να αντιταχθούν στην ένταξη αυτής της διδασκαλίας ή εκπαίδευσης στο σχολικό πρόγραμμα σπουδών» (βλέπε παράγραφο 62).

Αυτή η τελευταία αναφορά στη νομολογία της Συνθήκης απαιτεί, νομίζω, κάποια περαιτέρω ανάλυση. Είναι αναμφισβήτητο ότι το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 κατοχυρώνει το θεμελιώδες δικαίωμα στην

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athènes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

εκπαίδευση: ένα ιερό και απαραβίαστο ατομικό δικαίωμα - το οποίο, αναμφίβολα, μπορεί, επίσης, να εξεταστεί από την πλευρά ενός κοινωνικού δικαιώματος - που φαίνεται να κερδίζει συνεχώς έδαφος στις ευρωπαϊκές κοινωνίες μας. Ωστόσο, μολονότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση συνιστά έναν από τους ακρογωνιαίους λίθους της προστασίας των ατόμων, βάσει της Συνθήκης, δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο, με ίση ισχύ, κατά τη γνώμη μου, για το υποδεέστερο δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν την εκπαίδευση των παιδιών τους, σύμφωνα με τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους. Εδώ τα θέματα διαφέρουν σημαντικά, για διάφορους λόγους:

(i) το δικαίωμα αυτό, παρόλο που σχετίζεται με το δικαίωμα στην εκπαίδευση, δεν παραχωρείται άμεσα στο βασικό αποδέκτη του δικαιώματος, δηλαδή, στον αποδέκτη της εκπαίδευσης, δηλαδή σε αυτόν που έχει το δικαίωμα της μόρφωσης. Παρέχεται στους γονείς - των οποίων το άμεσο δικαίωμα στην εκπαίδευση δεν διακυβεύεται υπό τις περιστάσεις - και περιορίζεται σε μια πτυχή της εκπαίδευσης και μόνο: τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις.

(ii) αν και υπάρχει, ομολογουμένως, προφανής σχέση μεταξύ της εκπαίδευσης που τα παιδιά λαμβάνουν στα σχολεία τους και των θρησκευτικών και φιλοσοφικών ιδεών και απόψεων που απορρέουν από τις πεποιθήσεις οι οποίες υφίστανται στο οικογενειακό περιβάλλον - μια σχέση που απαιτεί μια κάποια εναρμόνιση, στα θέματα αυτά, μεταξύ του σχολικού και του οικογενειακού περιβάλλοντος - η Ευρώπη έχει, ωστόσο, αλλάξει δραματικά όσον αφορά την πτυχή αυτή, καθώς και άλλες, από τότε που υιοθετήθηκε το Πρωτόκολλο αριθ. 1. Οι περισσότεροι από μας ζουν σήμερα σε πολυπολιτισμικές, πολυεθνικές κοινωνίες, εντός των εθνικών Κρατών μας, ένα στοιχείο που έχει καταστεί κοινό χαρακτηριστικό αυτών των κοινωνιών, και τα παιδιά που ζουν σε αυτό το περιβάλλον εκτίθενται, στην καθημερινή τους ζωή, σε ιδέες και απόψεις που υπερβαίνουν εκείνες που προέρχονται από το σχολείο και τους γονείς τους. Οι ανθρώπινες σχέσεις εκτός της γονικής στέγης και τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας συμβάλλουν

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

αναμφίβολα προς το σκοπό αυτό. Κατά συνέπεια, τα παιδιά εξοικειώνονται με την πρόσληψη μιας ποικιλίας συχνά αντικρουόμενων ιδεών και απόψεων και ο ρόλος τόσο του σχολείου όσο και των γονέων στα θέματα αυτά έχει καταστεί, σχετικά, λιγότερο σημαντικός.

(iii) ως αποτέλεσμα της αλλαγής της σύνθεσης των κοινωνιών μας, είναι όλο και πιο δύσκολο για ένα Κράτος να ανταποκριθεί στις ατομικές ανάγκες των γονέων σε εκπαιδευτικά θέματα. Θα έφθανα στο σημείο να πω ότι το κύριο μέλημά του, και αυτό είναι μια έγκυρη ανησυχία, θα πρέπει να είναι να προσφέρει στα παιδιά μια εκπαίδευση που θα διασφαλίζει την πληρέστερη δυνατή ένταξή τους στην κοινωνία στην οποία ζουν και την προετοιμασία τους, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις προσδοκίες που η κοινωνία έχει από τα μέλη της. Αν και αυτό το χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης δεν είναι ένα νέο - υπήρχε από αμνημονεύτων ετών - απέκτησε πρόσφατα προφανέστερη σημασία, λόγω των ιδιαιτεροτήτων της εποχής μας και της σύνθεσης των κοινωνιών σήμερα. Και πάλι, τα καθήκοντα του Κράτους έχουν, σε μεγάλο βαθμό, μετατοπιστεί από τις ανησυχίες των γονέων στις ανησυχίες της κοινωνίας, στο σύνολό της, μειώνοντας έτσι την έκταση της ικανότητας των γονέων να καθορίζουν, εκτός της οικογένειας, το είδος της εκπαίδευσης που δέχονται τα παιδιά τους.

Εν κατακλείδι, θεωρώ ότι, σε αντίθεση με άλλες εγγυήσεις της Συνθήκης, σε σχέση με τις οποίες η νομολογία της Συνθήκης έχει αυξήσει το πεδίο της προστασίας, συμπεριλαμβανόμενου και του δικαιώματος στην εκπαίδευση, το δικαίωμα των γονέων, σύμφωνα με τη δεύτερη πρόταση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, δεν φαίνεται να κερδίζει, ρεαλιστικά, βαρύτητα στην άσκηση στάθμισης του ελέγχου της αναλογικότητας.

Στο άλλο άκρο του φάσματος, που αντιπροσωπεύει το άλλο σκέλος της εξίσωσης της αναλογικότητας, βρίσκεται το δικαίωμα της κοινωνίας, όπως αντανακλάται στο μέτρο των αρχών να διατηρούν Εσταυρωμένους στους τοίχους των δημόσιων σχολείων, προκειμένου να καταδεικνύουν τις (κατά πλειοψηφία) θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Μήπως αυτό το δικαίωμα, υπό

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

τις περιστάσεις της υπόθεσης, υπερισχύει του δικαιώματος των γονέων να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τη θρησκεία τους και - πιο συγκεκριμένα υπό τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως - τις φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις;

Η απάντηση θα πρέπει να δοθεί ερμηνεύοντας τη νομολογία της Συνθήκης και εφαρμόζοντάς τη στις ιδιαίτερες περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως. Και το πρώτο ζήτημα που πρέπει να κριθεί είναι το ζήτημα της ευρωπαϊκής συναίνεσης. Υπάρχει οποιαδήποτε ευρωπαϊκή συναίνεση σχετικά με το θέμα - που να επιτρέπει, να επιβάλει ή να απαγορεύει την έκθεση Χριστιανικών θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσια σχολεία - η οποία θα έπρεπε να καθορίσει τη στάση του Δικαστηρίου επί του θέματος;

Η απάντηση προκύπτει σαφώς από αυτή ακριβώς την απόφαση του Δικαστηρίου, καθώς και από το μέρος που αφορά στην επισκόπηση του δικαίου και της πρακτικής στα Κράτη-Μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, όσον αφορά στην παρουσία θρησκευτικών συμβόλων σε «δημόσια σχολεία» (βλέπε παραγράφους 26 κ.ε.): δεν υπάρχει συναίνεση μεταξύ των ευρωπαϊκών Κρατών για την απαγόρευση της παρουσίας τέτοιων θρησκευτικών συμβόλων και λίγα Κράτη την απαγορεύουν ρητώς. Υπάρχει, φυσικά, μια αυξανόμενη τάση ορισμού της δυνατότητας έκθεσης Εσταυρωμένων σε δημόσια σχολεία - κυρίως στο πλαίσιο αποφάσεων των ανώτατων εθνικών δικαστηρίων - αλλά ο αριθμός των Κρατών που έχουν υιοθετήσει μέτρα για την απαγόρευση της έκθεσης Εσταυρωμένων σε δημόσιους χώρους και η έκταση της εγχώριας δικαστικής δραστηριότητας δεν επιτρέπουν στο Δικαστήριο να υποθέσει ότι έχει επιτευχθεί συμφωνία κατά της έκθεσής τους. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπόψη ότι υφίσταται ένας αριθμός Κρατών στην Ευρώπη, όπου η Χριστιανική θρησκεία εξακολουθεί να είναι η επίσημη ή η δεσπόζουσα θρησκεία και, επιπλέον, όπως μόλις τόνισα, ότι ένας αριθμός Κρατών σαφώς επιτρέπει, μέσω του δικαίου ή της πρακτικής τους, την έκθεση Εσταυρωμένων σε δημόσιους χώρους.

Θα πρέπει να παρατηρηθεί εδώ, ενώ είμαστε στο ζήτημα της συναίνεσης,

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

ότι το Δικαστήριο είναι ένα δικαστήριο, όχι ένα νομοθετικό σώμα. Όποτε αποδύεται σε μια αναζήτηση ως προς τα όρια της προστασίας της Συνθήκης, λαμβάνει προσεκτικά υπόψη το ήδη υφιστάμενο επίπεδο προστασίας, στο επίπεδο των ευρωπαϊκών Κρατών. Μπορεί, βεβαίως, να είναι σε θέση να εξελίξει αυτή την προστασία σε επίπεδο ανώτερο από εκείνο που παρέχεται από ένα συγκεκριμένο εναγόμενο Κράτος, αλλά με την προϋπόθεση ότι υφίστανται ισχυρές ενδείξεις ότι ένας μεγάλος αριθμός άλλων ευρωπαϊκών Κρατών έχει ήδη υιοθετήσει αυτό το επίπεδο προστασίας ή ότι υπάρχει μια σαφής τάση για ένα αυξημένο επίπεδο προστασίας. Η αρχή αυτή δεν μπορεί να ισχύει θετικά στην προκειμένη υπόθεση, αν και υπάρχει ομολογουμένως μια αναδυόμενη τάση προς την κατεύθυνση της απαγόρευσης της έκθεσης θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσια ιδρύματα.

Λόγω του γεγονότος ότι εξακολουθεί να υπάρχει μια μεικτή πρακτική μεταξύ των ευρωπαϊκών Κρατών για το ζήτημα, οι μόνες οδηγίες που απομένουν για το Δικαστήριο, προκειμένου να επιτύχει τη σωστή ισορροπία μεταξύ των εμπλεκόμενων δικαιωμάτων, προέρχεται από την προηγούμενη νομολογία του. Οι λέξεις-κλειδιά που απορρέουν από την προηγούμενη νομολογία είναι «ουδετερότητα και αμεροληψία». Όπως το Δικαστήριο έχει επισημάνει στην παρούσα απόφαση, «τα Κράτη έχουν ευθύνη για τη διασφάλιση, κατά τρόπο αμερόληπτο και αμερόληπτο, της άσκησης των διαφόρων θρησκειών, δογμάτων και πεποιθήσεων. Ο ρόλος τους είναι να συμβάλουν στη διατήρηση της δημόσιας τάξης, της θρησκευτικής αρμονίας και της ανοχής σε μια δημοκρατική κοινωνία, ιδίως μεταξύ αντιτιθέμενων ομάδων» (βλ. παράγραφος 60, *in fine*).

Είναι, νομίζω, αδιαμφισβήτητο ότι η έκθεση Εσταυρωμένων σε ιταλικά δημόσια σχολεία έχει ένα θρησκευτικό συμβολισμό που έχει επίπτωση στην υποχρέωση της ουδετερότητας και της αμεροληψίας του Κράτους, παρά το γεγονός ότι, σε μια σύγχρονη ευρωπαϊκή κοινωνία, τα σύμβολα φαίνονται, σταδιακά, να χάνουν το πολύ σημαντικό βάρος που, συνήθως, είχαν κατά το παρελθόν και ότι πιο ρεαλιστικές και ορθολογιστικές προσεγγίσεις

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

καθορίζουν τώρα, για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, τις πραγματικές κοινωνικές και ιδεολογικές αξίες.

Το ερώτημα που τίθεται, ως εκ τούτου, στο παρόν στάδιο, είναι αν η έκθεση του Εσταυρωμένου όχι μόνο δεν προσβάλλει την ουδετερότητα και την αμεροληψία, πράγμα που σαφώς κάνει, αλλά το κατά πόσον η έκταση της παράβασης δικαιολογεί τη διαπίστωση μιας παραβίασης της Συνθήκης, υπό τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως. Εδώ συμπεραίνω, όχι χωρίς δισταγμό, ότι αυτό δεν συμβαίνει, σύμφωνα με τον κύριο σκεπτικό της προσέγγισης του Δικαστηρίου και, ειδικότερα, του ρόλου της πλειοψηφούσας θρησκείας της ιταλικής κοινωνίας (βλ. παράγραφος 71), του ουσιαστικά παθητικού χαρακτήρα του συμβόλου, το οποίο δεν μπορεί να ισοδυναμεί με κατήχηση (βλέπε παράγραφο 72), καθώς, επίσης, και του εκπαιδευτικού πλαισίου μέσα στο οποίο εμφανίζεται ο Εσταυρωμένος στους τοίχους των δημόσιων σχολείων. Όπως η απόφαση έχει επισημάνει, «πρώτον, η παρουσία Εσταυρωμένων δεν σχετίζεται με την υποχρεωτική διδασκαλία για το Χριστιανισμό... Δεύτερον... η Ιταλία ανοίγει το σχολικό περιβάλλον, παράλληλα, και σε άλλες θρησκείες. Η Κυβέρνηση ανέφερε, στο πλαίσιο αυτό, ότι δεν απαγορευόταν στους μαθητές να φορούν ισλαμικές μαντίλες ή άλλα σύμβολα ή ενδύματα που έχουν θρησκευτική χροιά. Εναλλακτικές ρυθμίσεις ήταν δυνατές προκειμένου να βοηθούν να ταιριάζει η εκπαίδευση σε μη πλειοψηφούσες θρησκευτικές πρακτικές,... και προαιρετική θρησκευτική εκπαίδευση θα μπορούσε να οργανωθεί σε σχολεία για «όλα τα αναγνωρισμένα θρησκευτικά...» δόγματα (βλέπε παράγραφο 74 της απόφασης). Αυτά τα στοιχεία, που καταδεικνύουν μια θρησκευτική ανοχή που εκφράζεται μέσα από μια φιλελεύθερη προσέγγιση, η οποία επιτρέπει σε όλα τα θρησκευτικά δόγματα να εκδηλώνουν ελεύθερα τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις σε δημόσια σχολεία, είναι, κατά τη γνώμη μου, ένας σημαντικός παράγοντας για την «εξουδετέρωση» της συμβολικής σημασίας της παρουσίας του Εσταυρωμένου σε δημόσια σχολεία.

Θα ήθελα, επίσης, να πω ότι αυτή η ίδια φιλελεύθερη προσέγγιση

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

εξυπηρετεί την ίδια την έννοια της «ουδετερότητας». Είναι η άλλη όψη του νομίσματος, για παράδειγμα, μιας πολιτικής που απαγορεύει την έκθεση οποιωνδήποτε θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους.

ΣΥΜΦΩΝΗ ΓΝΩΜΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗ BONELLO

1.1 Ένα δικαστήριο ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν μπορεί να επιτρέψει στον εαυτό του να υποφέρει από ιστορικό Αλτσχάιμερ. Δεν έχει δικαίωμα να αγνοεί την πολιτιστική συνέχεια της ροής ενός έθνους μέσα στο χρόνο, ούτε να αγνοεί αυτό που, κατά τη διάρκεια των αιώνων, έχει υπηρετήσει, προκειμένου να διαμορφώσει και να καθορίσει το προφίλ ενός λαού. Κανένα υπερεθνικό δικαστήριο δεν έχει οποιαδήποτε δουλειά να υποκαθιστά τις δικές του ηθικές μακέτες με τις ποιότητες αυτές που η ιστορία έχει αποτυπώσει στην εθνική ταυτότητα. Σε ένα δικαστήριο ανθρωπίνων δικαιωμάτων εμπίπτει το καθήκον της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά ποτέ αγνοώντας ότι τα «έθιμα δεν είναι περαστικές ιδιοτροπίες. Εξελίσσονται με την πάροδο του χρόνου, σκληραίνουν με την ιστορία, σε ένα πολιτιστικό τσιμέντο. Καθίστανται καθοριστικά, πολύ σημαντικά διακριτικά της ταυτότητας των εθνών, των φυλών, των θρησκειών, των ατόμων».¹

1.2 Ένα ευρωπαϊκό δικαστήριο δεν θα πρέπει να καλείται να χρεοκοπήσει αιώνες ευρωπαϊκής παράδοσης. Κανένα δικαστήριο, σίγουρα όχι αυτό το Δικαστήριο, δεν θα πρέπει να ληστεύει τους Ιταλούς από ένα μέρος της πολιτιστικής προσωπικότητάς τους.

1.3 Πιστεύω ότι συμμετέχοντας σε οποιαδήποτε σταυροφορία προκειμένου να δαιμονοποιήσουμε τον Εσταυρωμένο, θα πρέπει να αρχίσουμε θέτοντας την παρουσία του εμβλήματος αυτού στα ιταλικά σχολεία στη δικαιωματική, ιστορική, προοπτική του. Για πολλούς αιώνες, σχεδόν η μόνη εκπαίδευση στην Ιταλία παρέχόταν από την Εκκλησία, τα θρησκευτικά τάγματα και τις οργανώσεις της - και πολύ λίγους πέρα από αυτά. Πολλά, αν όχι τα περισσότερα σχολεία, κολέγια, πανεπιστήμια και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα στην Ιταλία είχαν ιδρυθεί, χρηματοδοτηθεί, ή διοικηθεί από την Εκκλησία, τα μέλη της ή τις παραφυάδες της. Τα ορόσημα της ιστορίας μετέτρεψαν την εκπαίδευση και το Χριστιανισμό σε σχεδόν εναλλάξιμες έννοιες, και εξαιτίας αυτού, η μακραίωνη παρουσία του Εσταυρωμένου στα ιταλικά σχολεία δεν θα πρέπει να αποτελεί σοκ ή

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athènes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

έκπληξη. Στην πραγματικότητα, η απουσία του θα έπρεπε να αποτελεί έκπληξη και σοκ.

1.4 Μέχρι σχετικά πρόσφατα, το «κοσμικό» Κράτος είχε ελάχιστα ασχοληθεί με την εκπαίδευση, και, εξ ορισμού, είχε μεταβιβάσει αυτό το πρωταρχικό καθήκον σε Χριστιανικά ιδρύματα. Μόνον τελευταία άρχισε το Κράτος να αναλαμβάνει τις ευθύνες του να εκπαιδεύει και να προσφέρει στον πληθυσμό κάποιες εναλλακτικές λύσεις ενός εικονικού θρησκευτικού μονοπωλίου στον τομέα της εκπαίδευσης. Η παρουσία του Εσταυρωμένου σε ιταλικά σχολεία χρησιμεύει μόνο για επιβεβαίωση αυτής της συγκλονιστικής και χιλιετούς ιστορικής πραγματικότητας - θα μπορούσε καταχρηστικά να ειπωθεί ότι ήταν εκεί από τότε που τα σχολεία ήταν εκεί. Τώρα, ένα δικαστήριο σε ένα γυάλινο κουτί, χίλια χιλιόμετρα μακριά, έχει εμπλακεί προκειμένου να ασκήσει βέτο, από τη μια μέρα στην άλλη, σε ό,τι έχει επιβιώσει επί αμέτρητες γενιές. Το Δικαστήριο έχει κληθεί να αποτελέσει το συνεργό σε μια σημαντική πράξη πολιτιστικού βανδαλισμού. Πιστεύω ότι ο William Faulkner έφτασε στην καρδιά του ζητήματος: το παρελθόν δεν είναι ποτέ νεκρό. Στην πραγματικότητα δεν είναι καν παρελθόν.² Είτε μας αρέσει είτε όχι, τα αρώματα και η δυσωδία της ιστορίας μας ακολουθούν πάντοτε.

1.5 Αποτελεί ανενημέρωτη ανοησία να ισχυρίζεται κανείς ότι η παρουσία του Εσταυρωμένου στα ιταλικά σχολεία μαρτυρεί ένα αντιδραστικό φασιστικό μέτρο που επιβλήθηκε, μεταξύ γουλιών από καστορέλαιο, από τον κ. Μουσολίνι. Οι εγκύκλιοί του έλαβαν απλώς, επίσημα, υπόψη την ιστορική πραγματικότητα που είχε προϋπάρξει αυτού επί αρκετούς αιώνες και, το βιτριόλι της κας. Lautsi κατά του Εσταυρωμένου, ενδέχεται να επιβιώσει για ακόμα πολύ καιρό. Το Δικαστήριο θα έπρεπε να είναι πάντοτε προσεκτικό όταν αποκτά οικειότητα με τις ελευθερίες άλλων λαών, συμπεριλαμβανόμενης και της ελευθερίας τους να περιβάλλουν με στοργή το δικό τους πολιτιστικό αποτύπωμα. Ό,τι δηλαδή, είναι ανεπανάληπτο. Τα έθνη δεν διαμορφώνουν τις ιστορίες τους με το κίνητρο της στιγμής.

1.6 Η μετρική ανάλυση του ιταλικού σχολικού ημερολόγιου αποδεικνύει

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

περαιτέρω τους άρρηκτους ιστορικούς δεσμούς μεταξύ της εκπαίδευσης και της θρησκείας στην Ιταλία, δεσμούς πεισματικούς που έχουν διαρκέσει στο πέρασμα των αιώνων. Τα παιδιά του σχολείου έως σήμερα μοχθούν τις ημέρες που είναι αφιερωμένες στους ειδωλολατρικούς θεούς (Άρτεμις / Σελήνη, Άρης, Ηρακλής, Ζεύς, Αφροδίτη, Κρόνος) και αναπαύονται την Κυριακή (Ντομένικα, η ημέρα του Κυρίου). Το σχολικό ημερολόγιο αντιγράφει πιστά το θρησκευτικό ημερολόγιο— οι διακοπές είναι και Χριστιανικές: Πάσχα, Χριστούγεννα, Σαρακοστή, Καρναβάλι (Carnevale, η στιγμή που η εκκλησιαστική πειθαρχία επέτρεπε την κατανάλωση κρέατος), Θεοφανία, Πεντηκοστή, Κοίμηση της Θεοτόκου, Σώμα Κυρίου (Corpus Domini), ο μήνας προ των Χριστουγέννων (Advent), των Αγίων Πάντων, των Νεκρών: ένας ετήσιος κύκλος πολύ περισσότερο ολοφάνερα μη κοσμικός από οποιονδήποτε Εσταυρωμένο, σε οποιονδήποτε τοίχο. Θα μπορούσε παρακαλώ η κυρία Lautsi, στο δικό της όνομα και για λογαριασμό της εκκοσμίκευσης, να μην προσλάβει το Δικαστήριο προκειμένου να διασφαλίσει την καταστολή του ιταλικού σχολικού ημερολόγιου, μια άλλη Χριστιανική-πολιτιστική κληρονομιά που έχει επιβιώσει στους αιώνες, χωρίς κανένα αποδεικτικό στοιχείο ανεπανόρθωτης βλάβης στην πρόοδο της ελευθερίας, της χειραφέτησης, της δημοκρατίας και του πολιτισμού;

Ποια δικαιώματα; Η ελευθερία της θρησκείας και της συνείδησης;

2.1 Τα ζητήματα σε αυτή τη διαμάχη έχουν παραποιηθεί από μια λυπηρή έλλειψη σαφήνειας και ευκρίνειας. Η Συνθήκη κατοχυρώνει την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και της συνείδησης (Άρθρο 9). Τίποτα λιγότερο, προφανώς, αλλά λίγο περισσότερο.

2.2 Παράλληλα με τη θρησκευτική ελευθερία, εξελίχθηκε στις πολιτισμένες κοινωνίες ένας κατάλογος αξιοσημείωτων (συχνά αξιέπαινων) αξιών, ανάλογων με, αλλά διαφορετικών από, τη θρησκευτική ελευθερία, όπως η εκκοσμίκευση, η πολυφωνία, ο διαχωρισμός Εκκλησίας και Κράτους, η θρησκευτική ουδετερότητα, η θρησκευτική ανοχή. Όλα αυτά αντιπροσωπεύουν ανώτερα δημοκρατικά αγαθά, στα οποία τα

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

Συμβαλλόμενα Κράτη είναι ελεύθερα να επενδύσουν ή να μην επενδύσουν, και πολλά έχουν κάνει ακριβώς αυτό. Αλλά αυτές δεν είναι αξίες που προστατεύονται από τη Συνθήκη, και είναι ουσιώδες ελάττωμα να αναμειγνύει κανείς αυτές τις ανόμοιες έννοιες, σαν να ήταν εναλλάξιμες με τη θρησκευτική ελευθερία. Δυστυχώς, ίχνη όλης αυτής της μη αυστηρής διάχυσης εμφανίζονται και στη νομολογία του Δικαστηρίου.

2.3 Η Συνθήκη έδωσε το Δικαστήριο την αρμοδιότητα να επιβάλει την ελευθερία της θρησκείας και της συνείδησης, αλλά δεν το εξουσιοδότησε να καταπιέζει τα Κράτη προς την κατεύθυνση του κοσμικού χαρακτήρα ή να εξαναγκάζει τις χώρες σε σχήματα θρησκευτικής ουδετερότητας. Εναπόκειται σε κάθε Κράτος να επιλέξει εάν θα είναι κοσμικό ή όχι, και εάν και σε ποιο βαθμό, θα διαχωρίσει την Εκκλησία και τη διακυβέρνηση. Αυτό που δεν εναπόκειται στο Κράτος να κάνει είναι να αρνείται την ελευθερία της θρησκείας και της συνείδησης σε οποιονδήποτε. Ένα τεράστιο, αξιωματικό χάσμα χωρίζει μία περιοριστική έννοια από τις άλλες, μη περιοριστικές.

2.4 Τα περισσότερα από τα επιχειρήματα που προέβαλε η προσφεύγουσα καλούσαν το Δικαστήριο να διασφαλίσει το διαχωρισμό Εκκλησίας και Κράτους και να επιβάλει ένα καθεστώς ασηπτικής εκκοσμίκευσης στα ιταλικά σχολεία. Χωρίς περιστροφές, αυτό δεν θα έπρεπε να είναι δουλειά του Δικαστηρίου αυτού. Αυτό το Δικαστήριο πρέπει να μεριμνήσει ώστε η κα Lautsi και τα παιδιά της να απολαμβάνουν στο έπακρο το θεμελιώδες δικαίωμά τους στην ελευθερία της θρησκείας και της συνείδησης. Τελεία.

2.5 Η Συνθήκη αποδεικνύεται ότι είναι αρκετά χρήσιμη, με τη λεπτομερή και εξαντλητική καταγραφή της ως προς το τι πραγματικά σημαίνει ελευθερία της θρησκείας και της συνείδησης, και καλά θα κάνουμε να διατηρήσουμε αυτούς τους θεσμικούς περιορισμούς κατά νου. Η θρησκευτική ελευθερία δεν είναι εκκοσμίκευση. Η θρησκευτική ελευθερία δεν είναι ο διαχωρισμός Εκκλησίας και Κράτους. Η θρησκευτική ελευθερία δεν είναι θρησκευτικές ίσες αποστάσεις - όλες σαηγενετικές έννοιες, αλλά από τις οποίες καμιά δεν έχει μέχρι στιγμής ορίσει το Δικαστήριο αυτό ως

θεματοφύλακα. Στην Ευρώπη, η εκκοσμίκευση είναι προαιρετική, η θρησκευτική ελευθερία όχι.

2.6 Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία από τη θρησκεία συνίστανται, ουσιαστικά, στο δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς ελεύθερα οποιαδήποτε θρησκεία της επιλογής του ατόμου, το δικαίωμα να αλλάζει ελεύθερα τη θρησκεία του, το δικαίωμα να μην ενστερνίζεται καμία θρησκεία, και την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας, μέσω της πίστης, της λατρείας, της εκπαίδευσης και των τελετών. Εδώ ο κατάλογος της Συνθήκης σταματά σιγά-σιγά, απέχοντας πολύ από το να προωθεί οποιαδήποτε κρατική εκκοσμίκευση.

2.7 Μάλλον σεμνό καθήκον του παρόντος Δικαστηρίου παραμένει αυτό της διαπίστωσης αν η έκθεση σε δημόσιες αίθουσες διδασκαλίας αυτού που για κάποιους είναι ένα Χριστιανικό σύμβολο και για άλλους ένα πολιτιστικό γκάτζετ, παρενέβη με οποιοδήποτε τρόπο στο βασικό δικαίωμα της κας. Lautsi και των παιδιών της στη θρησκευτική ελευθερία - όπως ορίζεται από την ίδια τη Συνθήκη.

2.8 Πιστεύω ότι ο καθένας θα μπορούσε, πειστικά, να προσπαθήσει να υποστηρίξει ότι η παρουσία του Εσταυρωμένου στα ιταλικά δημόσια σχολεία θα μπορούσε να προσβάλλει, ενδεχομένως, το δόγμα της εκκοσμίκευσης και αυτό του χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους. Την ίδια στιγμή, δεν πιστεύω ότι μπορεί κανείς να επικαλεστεί πειστικά ότι η παρουσία του ενός Εσταυρωμένου παρενέβη, καθ' οιονδήποτε τρόπο, στο δικαίωμα των Lautsi να ακολουθούν οποιαδήποτε θρησκεία της επιλογής τους, να αλλάζουν τη θρησκεία τους, να μην έχουν καμία θρησκεία ή να εκδηλώνουν τις πεποιθήσεις τους, εφόσον υφίστανται, μέσω της λατρείας, την εκπαίδευσης και των τελετών ή με το δικαίωμά τους να απορρίπτουν ξεκάθαρα οτιδήποτε μπορεί να θεωρούν ανούσια δεισιδαίμονα σκουπίδια.

2.9 Με ή χωρίς τον Εσταυρωμένο σε έναν τοίχο σχολικής αίθουσας, οι Lautsi απολάμβαναν την πιο απόλυτη και ανεξέλεγκτη ελευθερία συνείδησης και θρησκείας, όπως οριοθετείται από τη Συνθήκη. Η παρουσία ενός Εσταυρωμένου σε μια αίθουσα διδασκαλίας δημόσιου σχολείου θα

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

μπορούσε, ενδεχομένως, να θεωρηθεί ως προδοσία της εκκοσμίκευσης και μια αδικαιολόγητη παράλειψη του καθεστώτος του διαχωρισμού μεταξύ Εκκλησίας και Κράτους - αλλά αυτά τα δόγματα, όσο δελεαστικά και γοητευτικά και αν είναι, πουθενά δεν καθίστανται υποχρεωτικά από τη Συνθήκη, ούτε αποτελούν απαραίτητα συστατικά στοιχεία των ελευθεριών της συνείδησης και της θρησκείας. Εναπόκειται στις ιταλικές αρχές, και όχι στο παρόν Δικαστήριο, να επιβάλουν την εκκοσμίκευση, αν θεωρούν ότι αποτελεί μέρος, ή θα έπρεπε να αποτελεί μέρος, της ιταλικής συνταγματικής αρχιτεκτονικής.

2.10 Υπό το φως των ιστορικών ριζών της παρουσίας του Εσταυρωμένου στα ιταλικά σχολεία, η αφαίρεσή του από εκεί όπου έχει, ήσυχα και παθητικά, υπάρξει επί αιώνες, μετά βίας θα αποτελούσε εκδήλωση της ουδετερότητας του Κράτους. Η αφαίρεσή του θα αποτελούσε ένα θετικό και επιθετικό ενστερνιασμό του αγνωστικισμού ή της εκκοσμίκευσης - και, κατά συνέπεια, κάθε άλλο παρά ουδέτερο. Η διατήρηση ενός συμβόλου εκεί όπου, ανέκαθεν, υπήρχε δεν αποτελεί πράξη μισαλλοδοξίας από πιστούς ή παραδοσιακούς του πολιτισμού. Η εκδίωξή του θα αποτελούσε μια πράξη μισαλλοδοξίας από αγνωστικιστές και κοσμικούς.

2.11 Εκατομμύρια παιδιά στην Ιταλία έχουν, κατά τη διάρκεια των αιώνων, εκτεθεί στον Εσταυρωμένο στα σχολεία. Αυτό δεν μετέτρεψε την Ιταλία σε ένα ομολογιακό Κράτος, ούτε τους Ιταλούς σε πολίτες μιας θεοκρατίας. Οι προσφεύγοντες παρέλειψαν να αναπτύξουν ενώπιον του Δικαστηρίου οποιοδήποτε αποδεικτικό στοιχείο ως προς το ότι όλοι όσοι εκτίθενται στον Εσταυρωμένο παραχώρησαν, με οποιονδήποτε τρόπο, την πλήρη ελευθερία τους να εκδηλώνουν τις ατομικές και προσωπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, ή το δικαίωμά τους να αποκηρύττουν οποιαδήποτε θρησκεία. Η παρουσία του Εσταυρωμένου σε μια σχολική αίθουσα δεν φαίνεται να εμπόδιζε οποιονδήποτε Ιταλό ως προς την ελευθερία του να πιστεύει ή να μην πιστεύει, να ενστερνιστεί τον αθεϊσμό, τον αγνωστικισμό, την αντικληρικοφροσύνη, την εκκοσμίκευση, τον υλισμό, το σχετικισμό ή τη δογματική αθρησκεία, να αποκηρύξει, να αποστατήσει ή να ενστερνιστεί

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

οποιοδήποτε δόγμα ή «αίρεση» της επιλογής του θεωρεί αρκετά ελκυστικά, με το ίδιο σθένος και ζήλο που άλλοι ενστερνίζονται ελεύθερα μια Χριστιανική πίστη. Αν είχαν προσκομιστεί οποιεσδήποτε τέτοιες αποδείξεις, θα ήμουν σκληρή με την ψήφο μου, λόγω διαπίστωσης παραβίασης της Συνθήκης.

Ποια δικαιώματα; Δικαίωμα στην εκπαίδευση;

3.1 Το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 εγγυάται το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν ότι η διδασκαλία που παρέχεται στα παιδιά τους είναι σύμφωνη με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις. Το Δικαστήριο θα πρέπει να εποπτεύει και να διασφαλίζει το σεβασμό του εν λόγω δικαιώματος.

3.2 Μήπως η απλή σιωπηρή και παθητική παρουσία ενός συμβόλου σε μια αίθουσα διδασκαλίας ενός ιταλικού σχολείου ισοδυναμεί με «διδασκαλία»; Παρεμποδίζει την άσκηση του εγγυημένου δικαιώματος; Προσπαθήστε τόσο σκληρά όσο και εγώ, αδυνατώ να αντιληφθώ πώς. Η Συνθήκη, ειδικά και αποκλειστικά, απαγορεύει οποιαδήποτε διδασκαλία στα σχολεία είναι ανεπιθύμητη από τους γονείς, για θρησκευτικούς, ηθικούς και φιλοσοφικούς λόγους. Η λέξη-κλειδί αυτού του κανόνα είναι προφανώς η «διδασκαλία» και αμφιβάλλω κατά πόσον η βουβή παρουσία ενός συμβόλου ευρωπαϊκής πολιτιστικής συνέχειας θα ισοδυναμούσε με διδασκαλία, υπό οποιαδήποτε έννοια αυτής της αρκετά σαφούς λέξης.

3.3 Κατά την άποψή μου, αυτό που απαγορεύει η Συνθήκη είναι οποιαδήποτε κατήχηση, φανερή ή ύπουλη, την επιθετική δήμευση των νεαρών μυαλών, τον επεκτατικό προσηλυτισμό, τη θέση από το δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα οποιουδήποτε εμποδίου στη διακήρυξη του αθεϊσμού, του αγνωστικισμού ή εναλλακτικών θρησκευτικών επιλογών. Η απλή έκθεση μιας βουβής μαρτυρίας ενός ιστορικού συμβόλου, τόσο έντονα μέρους της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς, σε καμία περίπτωση δεν ισοδυναμεί με «διδασκαλία» και δεν θίγει, με οποιονδήποτε ουσιαστικό τρόπο, το θεμελιώδες δικαίωμα των γονέων να καθορίζουν ποιον, ενδεχομένως, θρησκευτικό προσανατολισμό θα ακολουθήσουν τα

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

παιδιά τους.

3.4. Αλλά, ακόμη και αν υποτεθεί ότι η απλή ύπαρξη ενός βουβού αντικειμένου θα πρέπει να εκληφθεί ως «διδασκαλία», οι προσφεύγοντες παρέλειψαν να απαντήσουν στο πολύ περισσότερο θεμελιώδες ερώτημα της αναλογικότητας, που σχετίζεται στενά με την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όταν αυτά έρχονται σε σύγκρουση με τα δικαιώματα των άλλων – τη βαρύτητα που πρέπει να αποδοθεί στα διάφορα ανταγωνιστικά συμφέροντα.

3.5 Όλοι οι γονείς, και των τριάντα μαθητών, σε μια ιταλική αίθουσα διδασκαλίας απολαμβάνουν εξίσου το θεμελιώδες δικαίωμα της Συνθήκης να δέχονται τα παιδιά τους διδασκαλία σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις, τουλάχιστον ανάλογη με εκείνη των παιδιών των Lautsi. Οι γονείς ενός μαθητή επιθυμούν αυτή να είναι εκπαίδευση «χωρίς Εσταυρωμένο» και οι γονείς των υπόλοιπων είκοσι εννέα, ασκώντας την εξίσου θεμελιώδη ελευθερία τους να αποφασίζουν, επιθυμούν η εκπαίδευση αυτή να είναι εκπαίδευση «με Εσταυρωμένο». Κανείς δεν έχει μέχρι στιγμής προτείνει κανένα λόγο γιατί η θέληση των γονέων του ενός μαθητή θα πρέπει να επικρατήσει και αυτή των γονέων των υπόλοιπων είκοσι εννιά μαθητών θα πρέπει να καταποντιστεί. Οι γονείς των είκοσι εννέα έχουν το θεμελιώδες δικαίωμα, ισοδύναμο σε ισχύ και ανάλογο σε ένταση, να δέχονται τα παιδιά τους διδασκαλία σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις, είτε πρόκειται για φιλική προς τον Εσταυρωμένο είτε απλώς αδιάφορη για τον Εσταυρωμένο. Η κα Lautsi δεν μπορεί να επιδικάσει στον εαυτό της μια άδεια παράκαμψης του δικαιώματος όλων των άλλων γονέων όλων των άλλων μαθητών στην εν λόγω αίθουσα διδασκαλίας, οι οποίοι επιθυμούν να ασκήσουν το ίδιο δικαίωμα που έχει ζητήσει από το Δικαστήριο να εμποδίσει άλλους να ασκούν.

3.6 Η εκκαθαριστική δίωξη του Εσταυρωμένου που προωθείται από την κ. Lautsi δεν θα αποτελούσε, σε καμία περίπτωση, μέτρο για τη διασφάλιση της ουδετερότητας στην αίθουσα διδασκαλίας. Θα αποτελούσε μια επιβολή

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

της εχθρικής προς τον Εσταυρωμένο φιλοσοφίας των γονέων ενός μαθητή στη δεκτική του Εσταυρωμένου φιλοσοφία των γονέων των υπόλοιπων είκοσι εννιά. Εάν οι γονείς ενός μαθητή διεκδικούν το δικαίωμα να αναθρέψουν το παιδί τους απουσία του Εσταυρωμένου, οι γονείς των άλλων είκοσι εννέα θα πρέπει, επίσης, να είναι σε θέση να διεκδικήσουν ένα ίσο δικαίωμα για την παρουσία του, είτε ως παραδοσιακού Χριστιανικού συμβόλου είτε ακόμη και αποκλειστικά ως πολιτιστικού ενθύμιου.

Παρεμπιπτόντως

4.1 Πολύ πρόσφατα, το Δικαστήριο κλήθηκε να κρίνει αν μια απαγόρευση, με εντολή των τουρκικών αρχών, σχετική με τη διανομή του μυθιστορήματος του Guillaume Apollinaire «*Les onze mille verges*» θα μπορούσε να δικαιολογηθεί σε μια δημοκρατική κοινωνία. Το εν λόγω μυθιστόρημα μόλις θα υπολειπόταν από το να χαρακτηριστεί ως άγρια πορνογραφία, μέσα από την πιο γενναιόδωρη περιφρόνηση των σύγχρονων προτύπων ηθικής.³ Ωστόσο, το Δικαστήριο έσωσε γενναία αυτό το επίχρισμα υπερβατικής αισχρότητας με την αιτιολογία ότι αποτελούσε μέρος της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς.⁴

4.2 Θα ήταν, επίσης, αρκετά περίεργο, κατά την άποψη μου, αυτό το Δικαστήριο να προστατεύει και να εξιλεώνει μια λαθραία, ακραία κένωση εμετικής βωμολοχίας, με την αιτιολογία της κατηγορηματικά αμυδρής αξίας «ευρωπαϊκής κληρονομιάς» και, με την ίδια αναπνοή, να αρνείται την αξία της ευρωπαϊκή κληρονομιάς σε ένα έμβλημα που αναγνωρίζεται κατά τη διάρκεια των αιώνων από εκατομμύρια Ευρωπαίων ως ένα διαχρονικό σύμβολο λύτρωσης, μέσω της καθολικής αγάπης.

ΣΥΜΦΩΝΗ ΓΝΩΜΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗ POWER

Η παρούσα υπόθεση θέτει ζητήματα ως προς το πεδίο εφαρμογής ορισμένων διατάξεων της Συνθήκης και το αν η διόρθωση εκ μέρους του Τμήματος Μείζονος Συνθέσεως ενός αριθμού λαθών στην απόφαση του Συμβουλίου ήταν τόσο αναγκαία όσο και σκόπιμη. Η βασική διόρθωση συνίσταται στη διαπίστωση ότι η απόφαση για το αν θα πρέπει να υφίστανται Εσταυρωμένοι σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων είναι, κατ' αρχήν, ένα θέμα που εμπίπτει στο περιθώριο εκτιμήσεως του εναγόμενου Κράτους (§ 70). Κατά την άσκηση του εποπτικού του ρόλου, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε την προηγούμενη νομολογία του⁵, σύμφωνα με την οποία η «δεσπόζουσα προβολή» μέσα σε ένα σχολικό περιβάλλον, την οποία ένα Κράτος μπορεί να παραχωρεί στην πλειοψηφούσα θρησκεία μιας χώρας δεν είναι, από μόνη της, επαρκής προκειμένου να υποδηλώσει μια διαδικασία κατήχησης, τέτοιας που θα αποδείκνυε μια παραβίαση των απαιτήσεων του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 (§ 71).

Το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως διόρθωσε, επίσης, το, μάλλον, θεωρητικό συμπέρασμα στην απόφαση του Συμβουλίου (βλ. § 55) ως προς τον «ιδιαίτερα έντονο» κίνδυνο συναισθηματικής διαταραχής, τον οποίο η παρουσία ενός Εσταυρωμένου μπορεί να αντιπροσωπεύει για τα παιδιά μειονοτικών θρησκειών ή για οποιονδήποτε. Λαμβάνοντας υπόψη τον κρίσιμο ρόλο των «αποδείξεων» σε οποιαδήποτε δικαστική διαδικασία, το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως ορθώς επισήμανε ότι δεν προσκομίστηκαν αποδεικτικά στοιχεία στο Δικαστήριο, τα οποία να υποδηλώνουν οποιαδήποτε επιρροή μπορεί να έχει η παρουσία ενός θρησκευτικού συμβόλου στους μαθητές ενός σχολείου (§ 66). Παρόλο που αναγνωρίζει ως «κατανοητή» την αντίληψη της πρώτης προσφεύγουσας για έλλειψη σεβασμού των δικαιωμάτων της, το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως επιβεβαίωσε ότι η υποκειμενική αντίληψή της δεν επαρκεί προκειμένου να αποδειχθεί μια παράβαση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1. Η πρώτη προσφεύγουσα μπορεί να προσβλήθηκε από την παρουσία ενός Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας, αλλά η ύπαρξη ενός

δικαιώματος «μη προσβολής» δεν έχει αναγνωριστεί ποτέ στο πλαίσιο της Συνθήκης. Ακυρώνοντας την απόφαση του Συμβουλίου, το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως δεν κάνει τίποτα περισσότερο από το να επιβεβαιώνει ένα σύνολο πάγιας νομολογίας (ιδίως στο πλαίσιο του Άρθρου 10), η οποία αναγνωρίζει ότι η απλή «προσβολή» δεν είναι κάτι για το οποίο ένα άτομο μπορεί να ανοσοποιηθεί με το νόμο.

Ωστόσο, υπήρχε ένα άλλο θεμελιώδες και, κατά την άποψή μου, εσφαλμένο συμπέρασμα, στην απόφαση του Συμβουλίου, το οποίο το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως δεν σχολίασε και το οποίο, κατά τη γνώμη μου, άξιζε διευκρίνιση. Το Συμβούλιο αναφέρθηκε, σωστά, στο καθήκον του Κράτους να διατηρεί την ομολογιακή ουδετερότητα στη δημόσια εκπαίδευση (§ 56). Ωστόσο, προχώρησε, συμπεραίνοντας, εσφαλμένα, ότι το καθήκον αυτό απαιτούσε την ουσιαστική προτίμηση ή εξύψωση μιας ιδεολογίας (ή ενός φορέα ιδεών) έναντι όλων των άλλων θρησκευτικών ή / και φιλοσοφικών απόψεων ή κοσμοθεωριών. Η ουδετερότητα απαιτεί μια πλουραλιστική, όχι κοσμική, προσέγγιση εκ μέρους του Κράτους. Ενθαρρύνει το σεβασμό για όλες τις κοσμοθεωρίες και όχι μια προτίμηση προς μια. Κατά τη γνώμη μου, η απόφαση του Συμβουλίου ήταν εντυπωσιακή ως προς την αδυναμία της να αναγνωρίσει ότι η εκκοσμίκευση (η οποία ήταν η προτιμητέα πίστη ή η κοσμοθεωρία της προσφεύγουσας) αποτελούσε, από μόνη της, μεταξύ άλλων, μια ιδεολογία. Μια προτίμηση προς την εκκοσμίκευση έναντι εναλλακτικών κοσμοθεωριών - είτε θρησκευτικών είτε φιλοσοφικών είτε άλλων, δεν αποτελεί μια ουδέτερη επιλογή. Η Συνθήκη προβλέπει ότι πρέπει να γίνουν σεβαστές οι πεποιθήσεις της πρώτης προσφεύγουσας στο βαθμό που αφορούν την εκπαίδευση και τη διδασκαλία των παιδιών της. Δεν απαιτεί προνομιακή επιλογή και προσυπογραφή των εν λόγω πεποιθήσεων πέρα και πάνω από όλες τις άλλες.

Στη χωριστή γνώμη του, ο δικαστής Bonello επεσήμανε το γεγονός ότι στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής παράδοσης, η εκπαίδευση (και, κατά τη γνώμη μου, οι αξίες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ανοχής και του σεβασμού προς το άτομο, χωρίς τις οποίες δεν μπορεί να υπάρξει μόνιμη βάση για την

προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων) έχουν τις ρίζες τους, ιστορικά, μεταξύ άλλων, στη Χριστιανική παράδοση. Η απαγόρευση στα δημόσια σχολεία, ανεξάρτητα από τις επιθυμίες του πολιτικού σώματος, της έκθεσης ενός συμβόλου αντιπροσωπευτικού αυτής (ή και οποιασδήποτε άλλης θρησκευτικής) παράδοσης και η απαίτηση από το Κράτος να επιδιώκει όχι μια πλουραλιστική αλλά μια κοσμική ατζέντα, διακινδυνεύει ένα εγχείρημα προς το χώρο της μισαλλοδοξίας - μια έννοια που είναι αντίθετη προς τις αξίες της Συνθήκης.

Οι προσφεύγοντες καταγγέλλουν μια υποτιθέμενη παραβίαση των δικαιωμάτων τους στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Αδυνατώ να διαπιστώσω παρέμβαση στην ελευθερία τους να εκδηλώνουν τις προσωπικές πεποιθήσεις τους. Ο έλεγχος ύπαρξης μιας παραβίασης, σύμφωνα με το Άρθρο 9, δεν αποτελεί «έγκλημα», αλλά «εξαναγκασμό».⁶ Το εν λόγω Άρθρο δεν δημιουργεί ένα δικαίωμα μη προσβολής από την εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των άλλων, ακόμη και όταν αποδίδεται από το Κράτος «δεσπόζουσα προβολή» στις εν λόγω πεποιθήσεις. Η έκθεση ενός θρησκευτικού συμβόλου δεν υποχρεώνει ούτε εξαναγκάζει ένα άτομο να κάνει ή να απέχει από να κάνει οτιδήποτε. Δεν απαιτεί ενασχόληση με οποιαδήποτε δραστηριότητα, αν και μπορεί, θεωρητικά, να προκαλέσει ή να υποκινήσει τη συζήτηση και μια ανοιχτή ανταλλαγή απόψεων. Δεν εμποδίζει ένα άτομο από το να ακολουθεί τη συνείδησή του ούτε καθιστά ανέφικτο, για ένα τέτοιο άτομο, να εκδηλώσει τις δικές του θρησκευτικές πεποιθήσεις και ιδέες.

Το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως διαπίστωσε ότι η παρουσία του Εσταυρωμένου είναι, ουσιαστικά, ένα παθητικό σύμβολο και θεωρεί το σημείο αυτό ιδιαίτερης σημασίας, λαμβάνοντας υπόψη την αρχή της ουδετερότητας. Συμφωνώ με το Δικαστήριο στο ζήτημα αυτό, στο βαθμό που η παθητικότητα του συμβόλου δεν είναι, με οποιονδήποτε τρόπο, αναγκαστική. Ωστόσο, θα πρέπει να παραδεχτώ ότι, κατ' αρχήν, τα σύμβολα (είτε θρησκευτικά, είτε πολιτιστικά είτε άλλα) είναι φορείς νοημάτων. Μπορεί να είναι σιωπηλά, αλλά μπορούν, ωστόσο, να μιλούν

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

δυνατά χωρίς, ωστόσο, να το κάνουν με ένα καταναγκαστικό ή δογματικό τρόπο. Τα αδιαμφισβήτητα αποδεικτικά στοιχεία ενώπιον του Δικαστηρίου είναι ότι η Ιταλία ανοίγει το σχολικό περιβάλλον σε μια ποικιλία θρησκειών και δεν υφίστανται αποδείξεις επίδειξης οποιασδήποτε μισαλλοδοξίας προς όσους δεν πιστεύουν ή αυτούς που έχουν μη θρησκευτικές φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Οι ισλαμικές μαντήλες μπορούν να φορεθούν. Η αρχή και το τέλος του Ραμαζανιού «γιορτάζονται συχνά». Μέσα σε ένα τέτοιο πλουραλιστικό και ανεξίθρησκο πλαίσιο, ένα Χριστιανικό σύμβολο σε έναν τοίχο αίθουσας διδασκαλίας παρουσιάζει μια ακόμη και διαφορετική κοσμοθεωρία. Η παρουσίαση και η ενασχόληση με διαφορετικές απόψεις αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Λειτουργεί ως κίνητρο για διάλογο. Μια πραγματικά πλουραλιστική εκπαίδευση περιλαμβάνει την έκθεση σε μια ποικιλία διαφορετικών ιδεών, συμπεριλαμβανόμενων και εκείνων που είναι διαφορετικές από τις δικές σου. Ο διάλογος καθίσταται εφικτός και, ίσως, είναι πιο εποικοδομητικός όταν υπάρχει πραγματική διάσταση θεωρήσεων και μια ειλικρινής ανταλλαγή απόψεων. Όταν ασκείται σε πνεύμα ειλικρίνειας, περιέργειας, ανεκτικότητας και σεβασμού, αυτή η αντιπαράθεση μπορεί να οδηγήσει σε μεγαλύτερη σαφήνεια και διορατικότητα, δεδομένου ότι προωθεί την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Η εκπαίδευση θα μειωνόταν αν τα παιδιά δεν είχαν εκτεθεί σε διαφορετικές προοπτικές για τη ζωή και, όντας έτσι εκτεθειμένα, δεν είχαν την ευκαιρία να μάθουν τη σημασία του σεβασμού της διαφορετικότητας.

ΔΙΑΦΩΝΟΥΣΑ ΓΝΩΜΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗ MALINVERNI ΑΠΟ ΚΟΙΝΟΥ
ΜΕ ΤΗ ΔΙΚΑΣΤΗ ΚΑΛΑΥΔΙΕΒΑ

(Μετάφραση)

1. Το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1, με την αιτιολογία ότι «η απόφαση κατά πόσον θα πρέπει να υφίστανται Εσταυρωμένοι σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων αποτελεί, κατ' αρχήν, θέμα που εμπίπτει στο περιθώριο εκτιμήσεως του εναγόμενου Κράτος» (βλ. παράγραφος 70, καθώς και παράγραφος 69).

Δυσκολεύομαι να ακολουθήσω το επιχείρημα αυτό. Αν και το δόγμα του περιθωρίου εκτιμήσεως μπορεί να είναι χρήσιμο, ή ακόμη και βολικό, αποτελεί ένα εργαλείο που πρέπει να χειριζόμαστε με προσοχή, επειδή το πεδίο εφαρμογής του εν λόγω περιθωρίου εξαρτάται από ένα μεγάλο αριθμό παραγόντων: το δικαίωμα για το οποίο πρόκειται, τη σοβαρότητα της παράβασης, την ύπαρξη μιας ευρωπαϊκής συναίνεσης, κλπ. Το Δικαστήριο έχει, επομένως, διαβεβαιώσει ότι «το πεδίο εφαρμογής του εν λόγω περιθωρίου εκτιμήσεως δεν είναι απaráλλακτο σε κάθε περίπτωση, αλλά θα ποικίλλει ανάλογα με το πλαίσιο.... Οι παράγοντες αυτοί περιλαμβάνουν τη φύση του συναφούς δικαιώματος της Συνθήκης, τη σημασία του για το άτομο και τη φύση των σχετικών δραστηριοτήτων». 7 Η ορθή εφαρμογή αυτής της θεωρίας θα εξαρτάται, επομένως, από τη σημασία που πρόκειται να αποδοθεί σε καθένα από αυτούς τους διάφορους παράγοντες. Όταν το Δικαστήριο κρίνει ότι το περιθώριο εκτιμήσεως είναι στενό, θα διαπιστώσει, γενικά, μια παραβίαση της Συνθήκης. Εφόσον θεωρεί ότι το περιθώριο εκτιμήσεως είναι ευρύ, το εναγόμενο Κράτος, συνήθως, θα «αθλώνεται».

Στην προκειμένη υπόθεση, στηριζόμενο, κυρίως, στην έλλειψη ευρωπαϊκής συναίνεσης, το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως επέτρεψε στον εαυτό του να επικαλεστεί το δόγμα του περιθωρίου εκτιμήσεως (βλ. παράγραφος 70). Στο πλαίσιο αυτό θα ήθελα να παρατηρήσω ότι, πέρα από την Ιταλία, σε ένα πολύ περιορισμένο αριθμό Κρατών-Κρατών του Συμβουλίου της Ευρώπης

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

(Αυστρία, Πολωνία, ορισμένες περιοχές της Γερμανίας (Länder) - βλέπε παράγραφο 27), υπάρχει ρητή πρόβλεψη για την παρουσία θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσια σχολεία. Στη μεγάλη πλειοψηφία των Κρατών-Κρατών το ζήτημα δεν ρυθμίζεται ειδικά. Στη βάση αυτή, νομίζω ότι είναι δύσκολο, υπό τις περιστάσεις αυτές, να εξαχθούν οριστικά συμπεράσματα σχετικά με μια ευρωπαϊκή συναίνεση.

Όσον αφορά στους κανονισμούς που διέπουν το ζήτημα αυτό, θα ήθελα να επισημάνω, εν παρόδω, ότι η παρουσία Εσταυρωμένων στα ιταλικά δημόσια σχολεία έχει ένα εξαιρετικά αδύναμο νομικό έρεισμα: ένα πολύ παλιό βασιλικό διάταγμα που χρονολογείται από το 1860, στη συνέχεια, μια φασιστική εγκύκλιο του 1922, και μετά βασιλικά διατάγματα του 1924 και 1928. Αυτές είναι, επομένως, πολύ παλιές νομικές πράξεις, οι οποίες, δεδομένου ότι δεν θεσπίστηκαν από Κοινοβούλιο, στερούνται οποιασδήποτε δημοκρατικής νομιμότητας.

Αυτό που θεωρώ πιο σημαντικό, ωστόσο, είναι ότι όποτε έχουν κληθεί να αποφανθούν επί του θέματος, τα Ευρωπαϊκά ανώτατα ή συνταγματικά δικαστήρια έχουν πάντοτε, χωρίς εξαίρεση, δώσει προτεραιότητα στην αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας του Κράτους: το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο, το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, το πολωνικό Συνταγματικό Δικαστήριο και, σε ένα ελαφρώς διαφορετικό πλαίσιο, το ιταλικό Ακυρωτικό Δικαστήριο (βλ. σκέψεις 28 και 23).

Υπό τις περιστάσεις αυτές, ένα πράγμα είναι βέβαιο: το δόγμα του περιθωρίου εκτιμήσεως δεν θα πρέπει, σε καμία περίπτωση, να απαλλάξει το Δικαστήριο από την υποχρέωση να ασκεί τα καθήκοντα που του ανατίθενται βάσει του Άρθρου 19 της Συνθήκης, που είναι η διασφάλιση της τήρησης των υποχρεώσεων που αναλαμβάνονται από τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη στη Συνθήκη και τα Πρωτόκολλά της. Επομένως, η διατύπωση της δεύτερης πρότασης του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 αναθέτει μια θετική υποχρέωση στα Κράτη να σέβονται το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις.

Αυτή η εν λόγω θετική υποχρέωση απορρέει από το ρήμα «σέβονται», που περιλαμβάνεται στο Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1. Όπως το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως ορθώς τόνισε, «εκτός από μια, κυρίως, αρνητική δέσμευση, αυτό το ρήμα υποδηλώνει κάποια θετική υποχρέωση εκ μέρους του Κράτους (βλέπε παράγραφο 61). Η εν λόγω θετική υποχρέωση μπορεί, εξάλλου, επίσης, να συναχθεί από το Άρθρο 9 της Συνθήκης. Η διάταξη αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως παρέχουσα στα Κράτη μια θετική υποχρέωση δημιουργίας ενός κλίματος ανοχής και αμοιβαίου σεβασμού μεταξύ του πληθυσμού τους.

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα Κράτη ορθά συμμορφώνονται προς αυτή τη θετική υποχρέωση, στις περιπτώσεις που, κατά κύριο λόγο, αφορούν στις πεποιθήσεις που έχει η πλειοψηφία; Επιπλέον, είναι το πεδίο εφαρμογής της περιθώριου εκτιμήσεως το ίδιο, όταν οι εθνικές αρχές υποχρεούνται να τηρούν μια θετική υποχρέωση και όταν απλώς πρέπει να συμμορφώνονται με μια υποχρέωση αποχής; Δεν νομίζω. Κλίνω, μάλλον, στην άποψη ότι, όταν τα Κράτη δεσμεύονται από θετικές υποχρεώσεις, το περιθώριο εκτιμήσεώς τους μειώνεται.

Εν πάση περιπτώσει, σύμφωνα με τη νομολογία, το περιθώριο εκτιμήσεως υπόκειται σε ευρωπαϊκή εποπτεία. Καθήκον του Δικαστηρίου αποτελεί, στη συνέχεια, να διασφαλίσει ότι δεν έχει υπάρξει υπέρβαση του ορίου του περιθώριου εκτιμήσεως. Στην προκειμένη υπόθεση, αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι, προβλέποντας την παρουσία Εσταυρωμένων σε αίθουσες διδασκαλίας δημόσιων σχολείων, οι κανονισμοί παρέχουν στην πλειοψηφούσα θρησκεία της χώρας δεσπόζουσα προβολή στο σχολικό περιβάλλον, το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως έχει την άποψη ότι «αυτό από μόνο του δεν αρκεί, ωστόσο, προκειμένου να... αποδειχθεί η καταστρατήγηση των προϋποθέσεων του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1». Δεν μπορώ να συμμεριστώ την άποψη αυτή.

2. Ζούμε τώρα σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, στην οποία η αποτελεσματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και του δικαιώματος στην εκπαίδευση απαιτούν αυστηρή ουδετερότητα του

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athènes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

Κράτους στη δημόσια σχολική εκπαίδευση, το οποίο πρέπει να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για την προώθηση της πολυφωνίας στην εκπαίδευση, ως θεμελιώδους στοιχείου μιας δημοκρατικής κοινωνίας, κατά την έννοια της Συνθήκης.⁸ Η αρχή της ουδετερότητας του Κράτους έχει, άλλωστε, αναγνωριστεί ρητά από το ίδιο το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, κατά την άποψη του οποίου απορρέει από τη θεμελιώδη αρχή της ισότητας όλων των πολιτών και την απαγόρευση οποιωνδήποτε διακρίσεων ότι το Κράτος πρέπει να υιοθετεί μια στάση αμεροληψίας έναντι των θρησκευτικών πεποιθήσεων.⁹

Η δεύτερη πρόταση του Άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 σημαίνει ότι το Κράτος, για την εκπλήρωση των καθηκόντων που αναλαμβάνει όσον αφορά στην εκπαίδευση και τη διδασκαλία, πρέπει να μεριμνά ώστε η γνώση να μεταφέρεται κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό. Τα σχολεία θα πρέπει να αποτελούν τόπο συνάντησης για διάφορες θρησκείες και φιλοσοφικές πεποιθήσεις, στον οποίο οι μαθητές μπορούν να αποκτήσουν γνώσεις σχετικά με τις αντίστοιχες σκέψεις και παραδόσεις τους.

3. Αυτές οι αρχές ισχύουν όχι μόνο για τη σύλληψη και το σχεδιασμό του σχολικού προγράμματος σπουδών, που δεν αποτελεί το ζήτημα στην υπό κρίση υπόθεση, αλλά και για το σχολικό περιβάλλον. Το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 ορίζει ότι, κατά την άσκηση οποιωνδήποτε καθηκόντων τα οποία αναλαμβάνει σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, το Κράτος θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν αυτή την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις. Με άλλα λόγια, η αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας του Κράτους δεν ισχύει μόνο για το περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών, αλλά και για ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα. Στην υπόθεση *Folgerø* το Δικαστήριο ορθώς επισήμανε ότι το καθήκον που ανατίθεται στα Κράτη με τη διάταξη αυτή «είναι η ευρύ σε έκτασή του, δεδομένου ότι δεν ισχύει μόνο για το περιεχόμενο της διδασκαλίας και τον τρόπο παροχής της, αλλά και για την

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

άσκηση του συνόλου των «καθηκόντων» που αναλαμβάνονται από το Κράτος». ¹⁰

Την άποψη αυτή συμμερίζονται και άλλοι εγχώριοι και διεθνείς φορείς. Έτσι, στο Γενικό της Σχόλιο αριθ. 1, η Επιτροπή του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού επιβεβαίωσε ότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση αναφέρεται όχι «μόνο στο περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών, αλλά και στις εκπαιδευτικές διαδικασίες, τις παιδαγωγικές μεθόδους και το περιβάλλον εντός των οποίων λαμβάνει χώρα η εκπαίδευση, είτε πρόκειται για το σπίτι, το σχολείο, είτε για άλλο χώρο» ¹¹, και, επίσης, ότι «το σχολικό περιβάλλον, αυτό καθαυτό, πρέπει να αντανακλά, με τον τρόπο αυτό, την ελευθερία και το πνεύμα κατανόησης, ειρήνης, ανοχής, ισότητας των φύλων και φιλίας μεταξύ όλων των λαών, των εθνοτικών, εθνικών και θρησκευτικών ομάδων». ¹²

Το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά έχει, επίσης, παρατηρήσει ότι το σχολικό περιβάλλον αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της χωρίς διακρίσεις εκπαίδευσης: «Προκειμένου να διασφαλιστεί ένα χωρίς διακρίσεις εκπαιδευτικό περιβάλλον, το σχολικό περιβάλλον πρέπει να είναι εκείνο όπου όλοι έχουν ίση μεταχείριση και όλοι καλούνται να συμμετάσχουν πλήρως.» ¹³

4. Τα θρησκευτικά σύμβολα αποτελούν, αναμφισβήτητα, μέρος του σχολικού περιβάλλοντος. Ως εκ τούτου, ενδέχεται να παραβιάζουν, κατά συνέπεια, το καθήκον της ουδετερότητας του Κράτους και να έχουν αντίκτυπο στη θρησκευτική ελευθερία και στο δικαίωμα στην εκπαίδευση. Αυτό ισχύει, ιδιαίτερα, εκεί όπου το θρησκευτικό σύμβολο επιβάλλεται σε μαθητές, ακόμη και παρά τη θέλησή τους. Όπως το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο παρατήρησε στην περίφημη απόφασή του: «Σίγουρα, σε μια κοινωνία που αφήνει περιθώρια για διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις, το άτομο δεν έχει δικαίωμα να απαλλαγεί από άλλες εκφάνσεις πίστεως, πράξεις λατρείας ή θρησκευτικά σύμβολα. Αυτό, ωστόσο, πρέπει να διακρίνεται από μια κατάσταση που δημιουργείται από το Κράτος, κατά την οποία το άτομο εκτίθεται, χωρίς δυνατότητα διαφυγής,

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

στην επίδραση μιας συγκεκριμένης πίστης, με πράξεις μέσω των οποίων εκδηλώνεται και με σύμβολα με τα οποία παρουσιάζεται»¹⁴. Την άποψη αυτή συμμερίζονται και άλλα ανώτατα ή συνταγματικά δικαστήρια.

Έτσι, το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο έκρινε ότι το καθήκον θρησκευτικής ουδετερότητας που υπέχει το Κράτος έχει ιδιαίτερη σημασία σε δημόσια σχολεία, όπου η εκπαίδευση είναι υποχρεωτική. Συνέχισε αναφέροντας ότι, ως εγγυητής της θρησκευτικής ουδετερότητας του σχολικού συστήματος, το Κράτος δεν θα μπορούσε, στις περιπτώσεις που αφορούν στη διδασκαλία, να εκδηλώνει τη δική του προσήλωση σε μια συγκεκριμένη θρησκεία, είτε είναι πλειοψηφική είτε μειοψηφική, γιατί ορισμένοι άνθρωποι μπορεί να πιστεύουν ότι οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις προσκρούουν στη συνεχή παρουσία στο σχολείο του συμβόλου μιας θρησκείας στην οποία δεν ανήκουν.¹⁵

5. Ο Εσταυρωμένος είναι, αναμφισβήτητα, ένα θρησκευτικό σύμβολο. Η εναγόμενη Κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι, στο πλαίσιο του σχολικού περιβάλλοντος, ο Εσταυρωμένος συμβόλιζε τη θρησκευτική προέλευση των αξιών που είχαν καταστεί πλέον κοσμικές, όπως η ανεκτικότητα και ο αμοιβαίος σεβασμός. Εκπληρούσε, έτσι, ένα άκρως εκπαιδευτικό συμβολικό καθήκον, ανεξάρτητα από τη θρησκεία που ακολουθούσαν οι μαθητές, επειδή αποτελούσε την έκφραση ενός ολόκληρου πολιτισμού και πανανθρώπινων αξιών.

Κατά την άποψή μου, η παρουσία του Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας υπερβαίνει κατά πολύ τη χρήση των συμβόλων σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια. Το Δικαστήριο έχει κρίνει, εξάλλου, ότι η παραδοσιακή φύση, με την κοινωνική και ιστορική της έννοια, ενός κειμένου που χρησιμοποιείται από τα μέλη του κοινοβουλίου, όταν ορκίζονται πίστη, δεν στέρησε από τον όρκο που δίνεται τη θρησκευτική του φύση.¹⁶ Όπως παρατηρήθηκε από το Συμβούλιο, η αρνητική θρησκευτική ελευθερία δεν περιορίζεται στην απουσία θρησκευτικών ακολουθιών ή θρησκευτικής εκπαίδευσης. Επίσης, επεκτείνεται σε σύμβολα που εκφράζουν μια πεποίθηση ή μια θρησκεία. Αυτό το αρνητικό δικαίωμα

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

χρήζει ιδιαίτερης προστασίας, αν είναι το Κράτος το οποίο εκθέτει ένα θρησκευτικό σύμβολο και οι διαφωνούντες τίθενται σε μια κατάσταση από την οποία δεν μπορούν να αποφύγουν.¹⁷ Ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι ο Εσταυρωμένος μπορεί να έχει πολλαπλές έννοιες, η θρησκευτική έννοια εξακολουθεί να αποτελεί την κυρίαρχη. Στο πλαίσιο της δημόσιας εκπαίδευσης, γίνεται κατ' ανάγκην αντιληπτή ως αναπόσπαστο μέρος του σχολικού περιβάλλοντος και μπορεί ακόμη να θεωρηθεί ως ένα ισχυρό εξωτερικό σύμβολο. Σημειώνω, επιπλέον, ότι ακόμη και το ιταλικό Ακυρωτικό Δικαστήριο απέρριψε το επιχείρημα ότι ο Εσταυρωμένος συμβόλιζε αξίες ανεξάρτητες από κάποια θρησκευτική πίστη (βλ. παράγραφος 67).

6. Η παρουσία Εσταυρωμένων σε σχολεία είναι σε θέση να παραβιάζει τη θρησκευτική ελευθερία και το δικαίωμα των μαθητών στην εκπαίδευση, σε μεγαλύτερο βαθμό από τη θρησκευτική ενδυμασία την οποία, για παράδειγμα, μια δασκάλα μπορεί να φορά, όπως η ισλαμική μαντήλα. Στο τελευταία παράδειγμα, η εν λόγω δασκάλα μπορεί να επικαλείται τη δική της θρησκευτική ελευθερία, η οποία πρέπει, επίσης, να λαμβάνεται υπόψη και την οποία το Κράτος πρέπει, επίσης, να σέβεται. Οι δημόσιες αρχές δεν μπορούν, ωστόσο, να επικαλεστούν ένα τέτοιο δικαίωμα. Από την άποψη της σοβαρότητας της παραβίασης της αρχής της θρησκευτικής ουδετερότητας του Κράτους, αυτό, κατά συνέπεια, θα συμβαίνει σε μικρότερο βαθμό εκεί όπου οι δημόσιες αρχές ανέχονται την ισλαμική μαντήλα στα σχολεία από εκεί όπου επιβάλλουν την παρουσία Εσταυρωμένων.

7. Οι επιπτώσεις που η παρουσία Εσταυρωμένων μπορεί να έχει στα σχολεία είναι, επίσης, ασύμμετρες με τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει σε άλλα δημόσια ιδρύματα, όπως σε ένα κουβούκλιο ψηφοφορίας ή σε ένα δικαστήριο. Όπως ορθώς επισήμανε το Συμβούλιο, στα σχολεία «η επιτακτική εξουσία του Κράτους επιβάλλεται σε μυαλά τα οποία στερούνται ακόμη την κριτική ικανότητα που θα τους επέτρεπε να διατηρήσουν την απόστασή τους από το μήνυμα που προέρχεται από μια

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

προτίμηση που εκδηλώνεται από το Κράτος» (βλ. § 48 της απόφασης του Συμβουλίου).

8. Εν κατακλείδι, η αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων που εγγυάται το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 και το Άρθρο 9 της Συνθήκης απαιτεί από τα Κράτη να τηρούν την αυστηρότερη δυνατή θρησκευτική ουδετερότητα. Αυτό δεν περιορίζεται στο σχολικό πρόγραμμα, αλλά επεκτείνεται και στο «σχολικό περιβάλλον». Δεδομένου ότι η πρωτοβάθμια και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι υποχρεωτικές, το Κράτος δεν θα πρέπει να επιβάλλει στους μαθητές, παρά τη θέλησή τους και χωρίς να μπορούν να διαφύγουν, το σύμβολο μιας θρησκείας με την οποία δεν ταυτίζονται. Με τον τρόπο αυτό, η εναγόμενη Κυβέρνηση έχει παραβιάσει το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 και το Άρθρο 9 της Συνθήκης.

Υποσημειώσεις

1. Justin Marozzi, Ο Άνθρωπος που Επινόησε την Ιστορία, John Murray, 2009, σ. 97.
- 2 Ρέκβιεμ για μια καλόγρια, 1951.
3. Η Βικιπαιδεία κατατάσσει αυτό το έργο ως «πορνογραφικό μυθιστόρημα» στο οποίο ο συγγραφέας «διερευνά όλες τις πτυχές της σεξουαλικότητας: ο σαδισμός εναλλάσσεται με το μαζοχισμό, η ουρολαγνεία / κοπρολαγνεία με το βαμπιρισμο, η παιδεραστία με τη γεροντοφιλία, ο αυνανισμός με το ομαδικό σεξ, ο λεσβιασμός με την ομοφυλοφιλία... το μυθιστόρημα αποπνέει μια διαβολεμένη χαρά».
4. Akdas κατά Τουρκίας, αριθ. 41056/04, 16 Φεβρουαρίου 2010.
5. Βλ. Folgerø και άλλοι κατά Νορβηγίας [GC], αριθ. 15472/02, § 89, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 2007-VIII. Βλ., επίσης, Hasan και Eylem Zengin κατά Τουρκίας, αριθ. 1448-1404, § 63, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 2007-XI.
6. Βλ. Buscarini και άλλοι κατά Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου [GC], αριθ. 24645/94, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 1999-I. Βλ., επίσης, Ανώτατο Ιερό Συμβούλιο της Μουσουλμανικής Κοινότητας κατά Βουλγαρίας, αριθ. 39023/97, 16 Δεκεμβρίου 2004.
7. Buckley κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 25 Σεπτεμβρίου 1996, § 74, Εκθέσεις Αποφάσεων και Κρίσεων 1996-IV.
8. Μανουσάκης και άλλοι κατά Ελλάδα, 26 Σεπτεμβρίου 1996, § 47. Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, 25 Μαΐου 1993, § 31.
9. Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, απόφαση αριθ. 508/2000.
10. Folgerø και άλλοι κατά Νορβηγίας, 29 Ιουνίου 2007, § 84. Με δικούς μας πλάγιους χαρακτήρες.
11. Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού, Γενικό Σχόλιο αριθ. 1, 4 Απριλίου 2001, «Οι Στόχοι της Εκπαίδευσης», παρ. 8. Με δικούς μας πλάγιους χαρακτήρες.
12. Ομοίως, παρ. 19. Με δικούς μας πλάγιους χαρακτήρες.
13. Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά, Ross κατά Περιφερειακού Σχολείου

Γραφείο Μεταφράσεων Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα.

Bureau des Traductions du Ministère des Affaires Etrangères de la République Hellenique, Athenes.

Hellenic Republic, Ministry of Foreign Affairs, Translations Office, Athens.

του New Brunswick, αριθ. 15, παρ. 100.

14. Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο, BVerfGE 93, II BvR 1097/91, απόφαση της 16ης Μαΐου 1995, § Γ (II) (1), μη επίσημη μετάφραση.

15. Ελβετικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, ATF 116 Ia 252, Comune di Cadro, απόφαση της 26ης Σεπτεμβρίου 1990, § 7.

16. Buscarini και άλλοι κατά Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου [GC], αριθ. 24645/94, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 1999-I.

17. Lautsi κατά Ιταλίας, αριθ. 30814/06, § 55, 3 Νοεμβρίου 2009.

Ακριβής μετάφραση του Αγγλικού πρωτότυπου εγγράφου.

Αθήνα, 25 Αυγούστου 2011

Ο μεταφραστής, Στέφανος Τέφος